

SZALAI MIKLÓS

Részletek ifj. Andrassy Gyula politikai naplójából (1907–1913)

A napló története

Az itt következő feljegyzések a dualizmus egyik legjelentősebb politikusa, ifj. Andrassy Gyula gróf (1860–1929) politikai naplójának részletei. Andrassy 1907–1917 között szinte naponta diktálta feljegyzéseit Kónyi Manónak, az országgyűlési gyorsiroda volt főnökének, az Andrassy-család régi bizalmasának. A bekötött naplók eredetileg tizenkét főlíó kötetet tettek ki. Akkor azonban, amikor Andrassy az „őszirózsás forradalom” után kialakult politikai légkörben – közismerten konzervatív, s németbarát politikusként – nem érezte többé biztonságban magát és 1919 elején Svájcba távozott, a Naplókat nem tudta magával vinni és azokat nővérére, Batthyány Lajosné grófnéra bízta. Az utóbbi Teréz körúti palotájából azonban, amikor beszállásolták oda a Lenin-fiúk egyik különítményét, hét kötet végül eltűnt. A hazatérő Andrassy sokáig nyomozott az eltűnt kötetek után, ám nem lett a nyomukra. A megmaradt öt kötet Andrassy Gyula, majd özvegye, Zichy Eleonóra grófnő birtokában volt, a két világháború között publikáltak is belőlük egyes részleteket. Még maga Andrassy tette közzé a koalíciós korszakból származó bizalmas feljegyzéseit az általa finanszírozott és Milotay István által szerkesztett *Magyarság* című újság hasábjain 1924 novemberében. Andrassy halála után az emlékének ápolására létrejött *Országos Andrassy Bizottság* pedig elhatározta a napló teljes szövegének publikálását, amiből azonban csak annyi valósult meg, hogy 1934-ben a Bizottság megbízásából Pethő Sándor – Andrassy régi híve és a család bizalmasa – a *Magyar Szemle* hasábjain megjelentette a Napló egy kicsiny – bár érdekes – részletét, amely Andrassy és Ferenc Ferdinánd trónörökös találkozását örökíti meg. A második világháború alatt Kónyi Manó leszármazottai Angliába emigráltak és magukkal vitték a Napló egy meglehetősen terjedelmes, kb. 500 oldalnyi legépelt részét (valószínűleg egy másolatot).

A Napló 1945 után, amikor már Andrassy özvegye sem élt – a család számos más iratával, id. és ifj. Andrassy Gyula, valamint Károlyi Mihály levelezésével együtt – a tiszadobi Andrassy-kastélyból, ahol megtalálták, a budapesti *Országos Levéltár* birtokába került; itt őrizték a P4 szekcióban. Az ötvenes években így több történész – mindenekelőtt Dolmányos István, a koalícióról szóló munkáiban – forrásként használta is. 1956-ban azonban, amikor a forradalomban a

Levéltár épülete jórészt leégett, a Napló elpusztult (a hagyatéék jelentős más részei azonban épségben megmaradtak). Az 1950-es években azonban Simonyi Henri, régi függetlenségi újságíró, Károlyi Mihály volt titkára – vélhetően visszaemlékezés írása céljából – jelentős mennyiséget kimásolt a Naplóból és a többi Andrassy-dokumentumból is, és ezek az *Országos Széchényi Könyvtár Kézirat-tárána* az állományába kerültek, ahol Fol. Hung. 2974. jelzet alatt őrzik őket. (Simonyi az anyagot nemcsak kimásolta, hanem helyenként – részben a saját emlékeit, részben a korszak politikai légkörét és történelemszemléletét tükröző – kommentárokat is fűzött hozzá, ezeknek történelmi forrásértéke azonban csekély, s a szövegértésben inkább csak zavarokat okoznának – ezért tehát következetesen kihagytuk őket.) Ily módon maradt fenn tehát a Napló egy csekély – ámde fontos – része – kb. 60 oldalnyi anyag – Budapesten is.

A Kónyi-család birtokában lévő részek – Péter László közvetítésével – az ötvenes években a londoni egyetem *Slavic Institute* könyvtárába kerültek, ahol Kónyi-Lónyai Papers néven őrizték őket, mivel Kónyiék irathagyatékának nagyobb részét a Lónyai Menyhérttel kapcsolatos iratanyag képezte. Itt figyelt fel az anyagra 1981-ben Dénes Iván Zoltán, s hívta fel rá a *Magyar Országos Levéltár* figyelmét, pontos leírást és ismertetést készítve valamennyi dokumentumról. A *Magyar Országos Levéltár* ezután mikrofilmmásolatot készített az anyagról, s ezt az *OL Filmtárban* a 34 861. szám alatt őrzik ma is.

Jelen forrásközlés erre a két anyagra támaszkodik. A Simonyi másolataiból származó részeket a „budapesti variáns”, a londoni anyag az *Országos Levéltárban* található mikrofilm-másolatából származó részeket pedig a „londoni variáns” megjelöléssel láttuk el. Ennek feltüntetése azért szükséges, mert a két anyag nem két időben egymástól elkülöníthető naplórész, hiszen az 1908-as és az 1909-es évben „átfedik”, illetve kiegészítik egymást. Ezen az alapon feltételezzük, hogy a Kónyi-család által Londonba menekített változat már eleve másolat vagy az eredetit folyamatosan követő, pontos rekonstrukció volt, nem pedig maga az eredeti anyag. Ezt a feltételezést alátámasztja az is, hogy a Kónyi-féle változat időrendje pontatlan – az 1911-es anyagba egy olyan rész is bekerült, melyről a tartalma alapján nyilvánvaló, hogy jóval korábban, a koalíció 1909-es válsága idején íródhatott; de erre vall az is, hogy Simonyi kifejezetten állítja: az általa az *Országos Levéltárban* tanulmányozott szöveg *kézírásos* szöveg, míg a Kónyi-féle változat gépelt szöveg volt. S ami a legfontosabb: Kónyi szövegében Andrassy következetesen *harmadik személyben* („Andrassy”-ként) beszél önmagáról, Simonyi szövegében azonban egyes szám első személyt használ.

Emiatt pedig még az is felmerül bennünk, hogy talán nem is egyetlen szövegről van szó: lehetséges, hogy Andrassy Kónyinak egy politikai naplót diktált, s ugyanakkor egy személyesebb jellegű naplót is vezetett. Ezt a feltevést azonban mégis elvetjük, mivel, ha ez így volna, akkor erről Pethő Sándor, aki az 1934-es *Magyar Szemlében* a szöveg közlésén kívül röviden ismertette a Napló történetét is, nyilván említést tett volna.

A két anyag kiválasztott részleteit nem a terjedelmüknek megfelelő arányban közöljük ezúttal, mivel a Simonyi-féle anyagból aránytalanul többet teszünk

közzé ahhoz képest, hogy ennek terjedelme alig egynolcada csupán a londoni anyagénak. Ennek egyszerűen az az oka, hogy amíg Simonyi másolataiban kizárólag a koalíciós kormány időszakából való, 1907–1910 között keletkezett szövegek szerepelnek, addig a londoni anyag nagy része az 1910–1913 közötti időszakból származik, olyan időszakból, amikor Andrássy sokkal kisebb jelentőségű figurája már a magyar politikának, mint volt a koalíció idején.

Miként az a szövegekből bőségesen kitűnik, Andrássy mindkét időszakban *közvetítő* álláspontot foglalt el a dualista rendszer függetlenségi ellenzéke, és a rendszert változatlan formában fenntartani kívánó idős uralkodó, valamint a politikáját fenntartás nélkül támogató politikusok (mindenekelőtt Tisza István) között. Andrássy egész politikai pályája során hitt abban, hogy a dualista rendszert fenn kell ugyan tartani, mert egyedül ez garantálja a történelmi Magyarország fennmaradását, ennek ellenzékét azonban nem helyes erőszakos eszközökkel letörni, hanem meg kell békíteni különböző eszközökkel. Emiatt fordult szembe ifjúkori barátjával, Tisza Istvánnal is, s vált fokozatosan elkeseredett ellenfelévé. Andrássy idézett felfogása miatt fordul elő sűrűn a szövegekben a folytonos taktikázgatás és a kimódolt kompromisszum-eligondolások sora.

Andrássy középutas politikájának az érvényesítésére, természetesen, nagyobb lehetőség nyílt a koalíciós kormány idején, amikor Andrássy belügyminiszter, továbbá az *Alkotmánypárt* vezére, és emellett – apja emléke és szilárd 67-es meggyőződése miatt – a koalíció Ferenc József számára legmegbízhatóbb politikusa volt, mint a koalíció bukása után, amikor Andrássy kisebb súlyú ellenzéki politikussá vedlett vissza. 1910 és 1912 között, mintegy elfogadta a koalíció törekvéseinek az eredménytelenségét és – bár nem csatlakozott a *Munkapárthoz* – ismét megpróbált közvetítő szerepet betölteni Tisza és ellenfelei között, 1912 őszétől viszont megint egészen szembefordult Tiszával (1913-ban az *Alkotmánypártot* is újraalakította).

Andrássynak a saját szövetségeseihez való viszonya is megváltozott. A koalíciós korszakban Andrássy koalíciós partnere az a függetlenségi párt volt, amely szilárdan Kossuth Ferenc vezetése alatt állt még. Kossuth Ferencet és Andrássyt lényegében csak a függetlenségi elvi közjogi platformja (a 48-asság) választotta el egymástól, egyébként megegyeztek alapvető törekvéseikben: a közösügyes rendszeren belül megvalósítható kisebb nemzeti vívmányok és a mérsékelt, konzervatív szellemű választójogi reform programjában. Ezzel szemben 1910 után a függetlenségi tábor legtekintélyesebb vezére az a Justh Gyula lett, aki viszont magáévá tette az *általános választójog* programját – amely azonban Andrássy számára teljesen elfogadhatatlan volt, s aminek a megvalósulását mindenáron meg akarta akadályozni. Amíg a 48-as közjogi platform – mivel az a Monarchia adott viszonyai között megvalósíthatatlan volt, amivel a hirdetői is tisztában voltak – inkább csak elvi kérdést jelentett, addig az általános választójog olyan konkrét követelés volt, melynek félelmetes súlyt adott, hogy a parlamenti ellenzéken kívül egy hatalmas parlamenten kívüli erő – a szociáldemokrata munkásmozgalom – is a legfőbb célkitűzésének tekintette. Ez újabb magyarázat arra, hogy 1910 után ifj. Andrássy Gyula cselekvési, manőverezési lehetőségei – habár

történelmi neve, vagyona, nagy tudása, valamint elemzőképessége továbbra is bizonyos tekintélyt biztosítottak számára a közéletben – jelentősen beszűkültek.

A válogatás során arra törekedtünk, hogy elsősorban azokat a részeket mutassuk be a történelem iránt érdeklődő olvasóközönségnek, melyek a legalkalmasabbak nemcsak Andrassy Gyula személyiségének, nézeteinek, hanem az egész századfordulós magyar politikai életnek a jellemzésére. A szöveg első bekezdése előtti [...] jelzéssel jelezzük azt, amikor a kérdéses szöveg nem az aznap-i naplóbejegyzés kezdeténél, hanem valamivel később kezdődik, mivel a bejegyzés kezdetét – kevésbé fontosnak ítélve – nem tesszük közzé; ugyanígy jelezzük azt is, amikor egy-egy szövegrészt a naplóbejegyzésből kiszelektáltunk. A dokumentumok közlésénél a mai helyesírási szabályokhoz igazodtunk és a szövegekben kijavítottuk a nyilvánvaló elírásokat.

Az anyag jegyzetelése során arra törekedtünk, hogy a jegyzetekkel érthetőbbé tegyük a szöveget, ezért rövid tájékoztatást nyújtunk az ott szereplő személyekről, fogalmakról, eseményekről. Természetszerűleg kivételt képeznek azok a szövegekben szereplő ismert történelmi személyiségek (pl. Ferenc József, Tisza István), akik nevét az olvasó bizonyára jól ismeri.

I. Feljegyzések a koalíciós korszakból

Az alkotmánybiztosítékok ügye¹

1907. június 12. [budapesti variáns]

Tegnap délután két órakor fogadott Ófelsége. Azzal kezdtem, hogy most már végleg döntsön és fogadja el a törvényjavaslatokat, mert az ügyet tovább halasztani igazán már nem lehet. Az izgatottság miatta igen nagy az országban. A legkülönfélébb ambíciók és kombinációk támadnak, s a bukottnak nézett kormány támaszra sehol sem talál. A király azt felelte, hogy ezen kívánságomat nem teljesítheti. Különben úgy hallotta Aehrenhaltól,² hogy ebbe esetleg hajlandó volnék belenyugodni és most csupán elvi nyilatkozat történjék. Azt feleltem, hogy igaz, hogy így nyilatkoztam, de ez a módozat a legkülönfélébb hátsó gondolatok sejtésének nyitna kaput. A király azt mondotta: Talán igaza van önnek, talán hiba tőlem, amit öntől kívánok, de el vagyok szánva ezen hiba elkövetésére. Fáradt vagyok, szükségem van a nyári pihenőre. Ritkán szoktam személyemre

1 Az alkotmánybiztosítékok olyan – Andrassy által kidolgozott – törvényjavaslatok voltak, amelyek célja az volt, hogy megelőzzék azt, hogy az uralkodó és a Monarchia vezető körei a jövőben újból megpróbálkozhassanak azzal, amivel az 1905–1906-os alkotmányválság, a „darabontkormány” idején, hogy Magyarországot nem parlamentáris eszközökkel kormányozzák. Lényegében olyan törvények voltak ezek, amelyek a vármegyei önkormányzatnak a központi kormányzattól való függetlenségét bástyázták körül.

2 Aloys Lexa von Aehrenthal (1854–1912), osztrák politikus, diplomata, 1906–1912 között a Monarchia külügyminisztere, döntő szerepe volt a Bosznia-Hercegovina 1908-as annektálása miatt kirobbant nemzetközi válságban.

való hivatkozással valakitől valamit kívánni. De most egyenesen kérem, legyen tekintettel reám. Azt feleltem, kész vagyok beváltani, amit Aehrenthalnak ígértem, de nem bírom eltitkolni, hogy ez nekem nagyon nehezemre esik. Kívánságomat csupán az elégítené ki, ha szabadulni bírnék miniszteri állásomtól. Ha Daruváry³ vagy Aehrenthal jobban tudják az országot kormányozni, viseljék is a felelősséget. Tegye meg őfelsége Daruváryt belügyminiszternek. Őfelsége nevelt, kezével legyintett és azt mondotta: Aber was fällt Ihnen ein?! Dies ist ja unmöglich. Ugyan mi jut az eszébe?! Ez igazán lehetetlen. Az utolsó időkben Magyarország keserves tapasztalatokat szerzett neki. Minden irányban őellene csinálnak politikát. Az ön javaslatainak, mondotta, az a célja, hogy megfossza a királyt a még megmaradt utolsó fegyvereitől, amelyekkel jogait megvédhetné. A paktumban ilyen természetű javaslatról egyetlenegy szó sem volt. A trónbeszédbe azonban fölvetették. Ezt önnek köszönhetem. Társaival könnyen boldogultam volna ilyen ígélet nélkül is, csak Ön forszírozta. S akkor Wekerle egészen másképpen magyarázta meg nekem a trónbeszédbe fölvetetni kívánt mondat értelmét, mint ahogyan ő ma magyarázza. [...]

Andrássy: Erről én nem tehetek.

A király: Én sem tehetek róla, hogy Wekerle Wekerle.

Andrássy: Felséged inkább tehet róla, mert Felséged választotta őt miniszterelnökének. [...]

A király: Már megállapodtunk a dolog elhalasztásában, maradjunk meg emellett, s kérem, tárgyalja meg az egyes részleteket szakembereinkkel. Belátom, hogy lényegbevágó módosításokat a javaslaton már nem tehet. De vannak egyes skrupulusaim, amelyeket talán el lehet oszlatni.

Őfelsége azt mondotta, hogy az ő nevében megígérhetjük, hogy ősszel mindjárt az új ülészak elején előterjeszthetem javaslatomat.

1907. szeptember 19.

Tegnap délelőtt egy és háromnegyed óráig Ferenc Ferdinánd főhercegnél voltam. Miután hozzá beléptem, a főherceg azt mondotta: Örül, hogy alkalma van velem beszélni. Tudja, hogy az alkotmánybiztosítékok tárgyában keresem fel. Mielőtt azonban erre rátérnénk, saját magáról akar némelyeket elmondani. Ő becsületes, egyenes ember, aki igazat mond, és hazudni nem bír. Róla sok ellensége egyre azt híreszteli, hogy nem barátja a magyaroknak. Teszik ezt őhozza igen közelállók is. Egyiküket meg is nevezi: Izabella főhercegnőt. Ez pedig hazugság. Sokat volt Magyarországon mint katona, azonkívül számos vadászatban vett ott részt. Ismeri a magyarokat és rokonszenvet érez irántuk. Éppen annyira szereti őket, mint a monarchia bármely más nemzetét. Éppen annyira magyar-nak tudja magát, mint osztráknak. Magyarországon csak a Hochverrätereknek (hazaárulóknak) ellensége.

3 Daruváry Géza (1866–1934), magyar politikus, diplomata. Ez időben a kabinetirodán a magyar ügyek referense, később a kabinetiroda osztályfőnöke. A háború után a Bethlen-kormányban igazságügy-, majd külügyminiszter.

Erre mosolyogtam és azt mondtam: Hochverräter kenne ich in Ungarn nicht. Hazaárulókat Magyarországon nem ismerek.

A főherceg azt felelte rá: Ja, doch. De igen. Azzal folytatta, hogy egyáltalán fönn kell tartani a királyi jogokat. Magyarországnak szüksége van erős királyságra. Ha ő állást foglal az alkotmánybiztosítékok ellen, ezt azért teszi, mert szereti a magyarokat, és nem akarja, hogy az ország oly konfliktusokba keveredjék, amelyek nagy kárára volnának. Magyarország nem elég erős arra, hogy magában megálljon, s rá van szorulva arra, hogy a külfölddel szemben Ausztriával egységet képezzen, mert csak így lehet egy nagyhatalom részese. Ma azonban nagyon szomorúak az állapotok a monarchiában. Ausztriában egyetlenegy számottevő párt sincs, amely Magyarországgal szemben rokonszenvet érezne. Általános a jelszó: Los von Ungarn! El Magyarországtól! Tulajdonképpen csupán néhány zsidó, a Neue Freie Presse és az osztrák kormánynak néhány tagja, akik az előbbienekkel – zsidókkal – összeköttetést tartanak fenn, akarja a kiegyezést Magyarországgal. Az ön javaslata a Magyarországon amúgy is roskadozó királyi hatalmat még inkább meggyengíti. Tudja, hogy a javaslat egyenesen őellene irányul, hogy a magyarok félnek tőle és azért akarják a királyi hatalmat megcsónkítani, hogy ez az ő kezében rájuk nézve veszélyessé ne válhassék. El van rá határozva, hogy a legerélyesebben tiltakozik az ellen, hogy a javaslat előterjesztésére Őfelsége megadja az engedelmet, ha pedig a király ezt mindamellettt megadná, ő valamely formában vagy a titkos tanácsosokat hívja össze, vagy pedig a Hof- und Staatsarchivban, az Udvari és Állami Levéltárban beiktatja óvását [...]

Erre én mondtam el a magam ismert nézeteit. Amennyire meg lehet élni a magyar nemzettel, és amennyire támaszt lehet benne találni, ha királya jóakaratot mutat iránta és kormánya iránt, éppen olyan bizonyos, hogy az egész magyar nemzet egy táborba gyűlnék ellene, mihelyt meggyőződik arról, hogy fejedelme veszélyezteteti jogait. Ha azt tartja, hogy a királynak és a nemzetnek meg kell egymással vívniuk a harcot, várjon vele addig, amíg ő maga lesz érte felelős, de ne hajtsa be az öreg királyt olyan helyzetbe, amely természetével meg nem egyezik. Nem szabad figyelmen kívül hagyni az öregúr személyiségét.

– Igaza van, mondotta a főherceg. Fáj is nekem nagyon, hogy szembe kell vele helyezkednem. De kényszerítettek reá. Engem sohasem kérdeznek meg, nem tudok semmiről sem, amit előkészítenek. Az alkotmánybiztosító javaslatról is csak a hírlapokból szereztem tudomást és mégsem járja, hogy fait accompliat teremtsenek, kész helyzeteket, amelyeknek én adom meg az árát.

A trónörökös azt is mondotta, hogy a trónbeszédnek rendesen kortesfogások pártok összetoborzása végett. Alig volt rá eset, hogy az ígéreteket betartották volna.

Mikor a főherceg beszélgetés közben a királyi jogokról beszélt, azt mondtam: Nagyon értem, hogy Őfelsége hévvel védi a királyi jogokat, de azt már nem értem meg, hogy ha már tiltakozik valami ellen, miért nem tette ezt az általános választójog megvalósítása ellen, mert ez sokkal veszélyesebb a királyi hatalomra nézve, mint az a javaslat, amelyet én terveztem az alkotmánybiztosítékokra nézve. Az általános választójog új nagyhatalmat teremt Ausztriában, amely nemcsak, hogy nagy erő lesz, de amelyet vezetni is alig lesznek képesek.

A főherceg azt felelte: Ebben teljesen igaza van. Elleneztem és habár nem formálisan, tiltakoztam ellene. De nem törődtek velem és megcsinálták ellenemre.

Kérdezte ezután, mit teszünk ebben a dologban Magyarországon? Azt feleltem, hogy kidolgoztam az általános választói jogról szóló törvényt, mint ahogyan megígértem. Oly messze azonban, mint Ausztria ment, nem megyek el benne. Ragaszkodtam a plurális választói joghoz. E nélkül értelmetlen és be nem számítható elemek döntenének Magyarország sorsa fölött.

A főherceg azt mondta: Ezt helyesen teszi. Ő különben azt hiszi, hogy a képviselőházban mutatkozó bajok csak egyes klikkektől erednek.

Ezt a fölfogást tévesnek mondtam. Ha Magyarországon a vezetést kiveszik az értelmiség kezéből, és ha azt gondolják, hogy Magyarországon a nemzetiségekre lehet támaszkodni, és velük lehet az országot kormányozni, végzetes tévedésben leledzenek. Az uralkodó, aki ezt megkísérelné, trónját tenné kockára. A nemzetiségek közül az egyik, a tót, sem kellő értelmiséggel, sem kellő vagyonnal nem rendelkezik ma. Ők ellensúlyul a magyarsággal szemben nem szolgálhatnak. Az oláh pedig, amely amannál erősebb, akármilyen koncesszióban részesülne, mindig kifelé fog gravitálni.

A főherceg közbeszólt: Ezt mondják Magyarországon, de én hiszem, hogy ők császárhűek, azaz királyhűek.

Azt feleltem, hogy ez a dolog természete szerint lehetetlen. Szomszédjában lévén az önálló román királyságnak, ki van zárva annak lehetősége, hogy az esetben, ha Erdélyben uralomra jutnak, a románok ne oda gravitáljanak, hanem egy nekik idegen és nem oláh dinasztia alatt akarjanak maradni. [...]

1907. szeptember 19. [budapesti variáns]

A király elolvasta az alkotmánybiztosítékok javaslatát és újra támadtak skrupulusai. Őfelsége azt is mondta: A javaslat igen nagy jelentőségű és a paktumban⁴ nincs róla szó. Csak a trónbeszéd említi meg. Nem látja be, hogy miért előzze meg ez a javaslat, amely nincs benne a paktumban, a paktumban lévő javaslatokat, például az általános választójog törvényét. A leghelyesebbnek tartaná a két javaslatot egymással összekötni és köztük junktimot⁵ állapítani meg.

Azt feleltem, hogy nagy sajnálatomra a junktimot nem fogadhatom el. Felállítását magamra nézve személyes sértésnek volnék kénytelen tekinteni. Nem kívánhatom, hogy politikai nézeteimet Őfelsége helyeseknek tartsa, joggal megkívánhatom azonban annak föltevését, hogy nem akarom őfelségét becsapni. Amit én ígértem, azt junktimmal való kényszerítés nélkül is be fogom váltani. Nem nyugodhatom bele abba, hogy a közvéleményben olyan látszat keletkezzék, mintha szükség lett volna rá, hogy ígéretemnek beváltására Őfelsége rászorítson. Általában pedig az a nézetem, hogy ilyen követelés támasztása a király részéről rossz politika volna, mert a magyar közvélemény úgy fogná föl, hogy Őfelsége

4 Ti. a Ferenc József és a koalíció között kötött 1906. áprilisi paktumban, amelynek jóvoltából a koalíció végül hatalomra kerülhetett.

5 Egyidejűséget.

újra⁶ a szocialisták szövetségét keresi. Azt meg már igazán nem tanácsolnám neki, hogy a magyar társadalom és a magyar intelligencia támaszát fölcserélje a szociáldemokraták támaszával. Az egyik volt darabontnak, Vészi-nek a lapja régóta hirdeti, hogy nem fogom megkapni az engedelmet az alkotmánybiztosítékok előterjesztésére az általános választójogi javaslat nélkül, mert a király a kettő közt junktimot fog fölállítani. Csodálatos az a véletlen, hogy most bekövetkezik, amit ez a publicista megjósolt, s aminek föltevését én eddig mosolyogva fogadtam.

A király erre hévvel azt mondotta, hogy én őt teljesen félreértettem. Nem kételkedik szavahihetőségemben, a szociáldemokratákra sem akar támaszkodni, s a junktimra csak azért gondol, mert nem tartja helyesnek a kormányprogram anyagából kiragadni éppen azt, ami neki a legellenzenvesebb.

1907. október 7. [budapesti variáns]

Jelenttem Őfelségének, hogy október 10-én, Budapesten szocialista fölvo-nulás lesz és hozzátettem, hogy ha valami rendzavarás találna lenni, teljes eréllyel fogok eljárni, mert nem engedhetem meg, hogy utcai demonstrációkkal akarjanak a magyar politikára befolyást gyakorolni. A magyar szocialisták kezdetben nem is készültek olyan nagyszabású akcióra, mint amilyent most megindítottak, mert belátták, hogy erre nincs szükség, de Ausztriából heccelték őket rá.

A király azt felelte: Jól teszem, ha erélyesen lépek föl.

Ez után kérte Őfelsége, hogy siettessem a választói jogról szóló törvényjavaslat kidolgozását. Semmi junktimot nem akar megállapítani e között és az alkotmánybiztosítékok között, de kívánatosnak tartaná, ha az előbbit minél hamarabb lehetne tárgyalás alá bocsátani.

Azt feleltem, hogy a javaslat kidolgozásában egyetlenegy napot sem mulasz-tok el, de hogy a képviselőháznak amúgy sem lesz módjában, hogy a tél vége előtt foglalkozzék e tárggyal.

Őfelsége megemlítette, hogy az alkotmánybiztosítékok ügyében még mindig bajok vannak a trónörökössel. Azóta is, mióta ön nála járt, többször tiltakozott a javaslat ellen.

Kérdeztem, nem gondolná-e a király jónak, hogy most, amikor a dolog már rendben van, elmenjek a főherceghez, és jelentést tegyek néki az ügyről. Ezt talán szívesebben venné őfelsége, mintha harmadik kézből értesülne róla.

Őfelsége azt felelte: Talán! De ajánlanám önnek, hogy kérdezze meg elő-ször Aehrenthalt, hogy ez tanácsos dolog-e?

Miért, kérdeztem, olyan egy nehéz úr a főherceg?

Igen, mondotta a király, néha ő nagyon nehéz ember.

6 Utalás arra, hogy az 1905–1906 közötti alkotmányválság során a kormány és a király a koalíció el-lenállását nem kis részben azzal szerelte le, hogy a szociáldemokrata munkásmozgalmat – meg-igérve az általános választójog megvalósítását – a koalíció ellen fordította.

A választójog ügye

1908. március 4. [londoni variáns]

Tegnap fogadta a király Schönbrunnban Andrásst. Mint rendesen Andrassy azt kérdezte tőle, hogy hogy van. Egészségéről beszélve a király azt mondta, hogy jól érzi magát, egész nap sétál – de érzi azt is, hogy öregszik. Andrassy előadta, hogy elsősorban azért jött, hogy Ófelségének előterjessze a készülöben lévő választójogi törvény alapelveit és megkérje, hogy ezekhez járuljon hozzá. Midőn a pluralitás elvét⁷ fejtegette, Ófelsége közbeszólt: nicht schön die Pluralität, gar nicht schön. Mag sein, felelte Andrassy, dass die Idee nicht schön ist, aber es ist unvermeidlich.⁸ Nem lehet úgymond egy nemzetet olyan nagy károsodásnak kitenni, mint amilyennel járna a tervezett reform a pluralitás nélkül. Ugye, kérdezte a király, ezt a nemzetiségekre való tekintettel tartja szükségesnek? Andrassy azt felelte, hogy nem éppen azokra való tekintettel, mert a nemzetiségeket illetőleg a mai állapot között és a között, amely a tervezett reform végrehajtásával következik be, a különbség nem jelentékeny. Főleg a munkásosztályokra van tekintettel, mert amíg ma a választóknak körülbelül csak 6%-a tartozik a munkások közé, a pluralitás teljesítése nélkül és csupán az írás-olvasás tudását kötve ki a munkásokból kikerülő választók száma egyszerre 44%-ra szökne fel. Tény, hogy Magyarországon a munkások nagy része, főleg a mezei munkások tanulatlanok és az állami élet terén teljesen tapasztalatlanok. Ők vagy szocialista jelöltre fognak szavazni, vagy és ez még rosszabb: radikális szellemű képviselőket fognak a parlamentbe küldeni szóval, mert semmi politikai iskolázottságuk és műveltségük nincs, jelszavak után fognak indulni. Andrassy nemcsak mint magyar, hanem mint monarchikus érzésű ember sem tudná a felelősséget vállalni egy ilyen következményekkel járó javaslatért. Az Ausztriában észlelhető eredményeket sem tartja különösen biztatóknak,⁹ de a monarchia nagyhatalmi állása szempontjából Magyarországon az eredmény még ennél is rosszabb volna. Ausztriában a hadsereg széles körökben nagy népszerűségnek örvend. Radetzky ott nemzeti hős. A keresztényszocialisták az általános választójog révén meg tudtak Ausztriában erősödni, s nem lehet tagadni, hogy van érzékük a monarchikus eszme iránt. Magyarországon Radetzky helyett Rákóczi és Kossuth Lajos alakját bálványozzák. A hadsereg érdekében hozandó áldozatok tekintetében Magyarországon csak a műveltségre, a belátásra szert

7 Pluralitás elve: a többes szavazat elvéről van szó. Andrassy furfangos eszközt talált arra, hogy a koalíciónak az általános választójog megvalósítására tett ígérését elsikkassa: az általa tervezett választójog ugyan általános volt, azonban nem volt egyenlő: műveltségi és vagyoni kritériumok alapján kettő vagy három szavazatot juttatott volna a magasabb társadalmi osztályok képviselőinek.

8 „Nem szép a pluralitás, egyáltalán nem.” – „Lehet, hogy az eszme nem szép, azonban elkerülhetetlen.”

9 Az 1907-es – első ízben az általános választójog alapján lebonyolított – ausztriai választások eredményeiről van szó, amelyek átmenetileg a Monarchia eszméjéhez hű politikai erők megerősödését hozták.

tett felsőbb osztályokra lehet számítani. [...] Ha Erdélyben az oláhságot hatalomhoz juttatjuk, egészen bizonyos, hogy előbb vagy utóbb, de elveszítjük Erdélyt. A választójogi reform behozatala tehát korlát nélkül valóságos öngyilkosság volna a nemzet részéről. De tönkremenne a dinasztia is, mert a nemzet sohasem tudná a királynak elfelejteni, hogy kényszerítette erre a végzetes kihatással bíró experimentumra. Andrássy nem is vállalná érte a felelősséget. Őfelsége azt felelte, hogy a pluralitást nem tartja jónak; főleg azért nem, mert nagyon bonyolult, de végre is belenyugszik. Az oláhokat illetőleg sok tekintetben igazat ad Andrássynak, de hogy ilyenek az állapotok, azért az elmúlt magyar kormányok a hibásak. Az oláhokat meg kellett volna nyerni, a magyarok ellenben nagyon rosszul bántak velük. Andrássy megjegyezte, hogy a magyar politikusok beszédekben sajnos sokat szekírozták őket, a valóságban azonban nagyon jól bántak velük. Csak meg kell nézni, mit csinálnak a németek a lengyelekkel. Az igaz, mondta a király, hogy ők még sokkal brutálisabbak, de el is hibázták a dolgot. Egész Európa elítéli őket. Vigyázzanak a magyarok a külföldre, mert máris egész Európa fel van ellenük izgatva. Andrássy ezt igaznak mondta, de hozzátette, hogy amit a magyarokról terjesztenek, az jórészt hazugság. Elbeszélte, hogy hogyan ültette fel valaki Björnsont.¹⁰ Masaryk név alatt levelet küldött neki, amelyben a magyarokat atrocitásokkal vádolta. Björnson azután a vele közölt bolondnál-bolondabb adatoknak hitelt adva mindezt megírta a bécsi sajtó számára. Őfelsége azt felelte, hogy tudja, hogy a rólunk terjesztett hírek túlzottak, de az is kétségtelen, hogy a magyar sovinizmus a nemzetnek nagyon nagy károkat okozott. Andrássy azt felelte, hogy a választójogi törvényjavaslat tárgyalásánál előreláthatólag azt fogják követelni, hogy a magyarul írni-olvasni tudás köttessék ki a szavazati jog gyakorlásának feltételéül. Ebbe a követelésbe Andrássy nem mehetne bele, mert ezt ma még ő is korainak ítéli. Megfontolni való azonban az, nem kellene-e a törvényben kimondani, hogy bizonyos idő alatt, tegyük fel 10–15 év alatt, a magyarul írás-olvasás meg fog követeltetni. Ez nem volna igazságtalan, mert addig mindenkinek bőven módjában volna ezt a feltételt megszerezni. De ezt is csak akkor foglalja bele a törvényjavaslatba, ha ahhoz őfelsége megnyugvással hozzájárul. Őfelsége kijelentette, hogy ehhez semmi esetre sem járul hozzá. Andrássy ez után kifejtette, hogy a magyar nemzeti érdekek garanciáját nem annyira a többes szavazati jogban, mint inkább a kerületek miképpen beosztásában keresi. Az erre vonatkozó törvényjavaslat sokkal igazságosabb lesz, mint amilyen volt Ausztriában, ahol a lakosság száma tekintetében igen nagy különbségek statuáltak. Azt minden körülmények között el akarja érni, hogy állandóan a magyar elemből kerüljön ki a képviselőház túlnyomó nagy többsége. Ezt a követelését őfelsége szó nélkül tudomásul vette.

Midőn a választójogi törvény reformjának elveit adta elő, Andrássy azt mondta, hogy egyszerre annyi munkás lesz választó, hogy félti tőlük a parlament

¹⁰ Björnsterne Björnsonnak, a híres norvég írónak (1832–1910) a magyar nemzetiségi politikával kapcsolatban ez időben tett nyilatkozatai nagy port vertek fel, és sokat rontottak az ország nemzetközi megítélésén.

nívóját. Ófelsége ezekkel a szavakkal vágott közbe: Az intelligencia befolyásának eddig hasznát nem láttuk. Ausztriának és Magyarországnak parlamentje az utóbbi időben olyan alacsony szinten volt, hogy annál rosszabbat nem is képzelhetek. Az intelligencia egyáltalában nem mutatkozott képesnek arra, hogy politikai hatalmat gyakoroljon. [...]

Ófelsége ezután a helyzet felől kérdezősködött. Azt kérdezte, hogy mi volt a 48-asok körében támadt forrongásnak az indítóoka, s hogy vajon lecsendesült-e már a mozgalom. Andrássy azt felelte, hogy az ok az volt, hogy a 48-asok érzik, hogy remeg a talaj a lábuk alatt, folytonosan ellentétbe jutnak önmagukkal, és ezért a közönség kezd tőlük elfordulni. Ennek ellensúlyát abban keresték, hogy a hatalmat teljesen kezükbe vegyék, mert tartanak tőle, hogy az alkotmánypárt kiaknázza megbuktatásukra mindinkább gyengülő pozíciójukat. Ettől a mozgalmtól Andrássy nem fél. Csak egy baj van, és ez a bank kérdése. Reméli, hogy a helyzet fokról fokra javulni fog, és hogy a 48-asokkal egészen jól meg lehet majd élni, sőt hiszi, hogy ha sikerül a katonai kérdést szerencsésen megoldani, egy velük azonos alapon álló többség fog idővel kialakulni. Ófelsége azt a reményét fejezte ki, hogy csakugyan így is lesz. A 48-asoknak a hatalmat nem adhatja át; attól tart a most támadt forrongásnál fogva, hogy időnek előtte összevesznek a szövetséges pártok. A koalícióra pedig ma még szükség van. Figyelmeztette Andrássyt arra, hogy a paktumban a koalíció vállalkozott arra, hogy ha beáll a szüksége, emelni fogja az újoncjutalék létszámát. Nemzeti vívmányokról ellenben szó sincs: ezért is csodálkozott Andrássynak a képviselőházban tett ama kijelentésén, hogy katonai koncessziók¹¹ nélkül nem fog olyan javaslatához hozzájárulni, amely az újoncok létszámát felemeli. Ugyanezt a nyilatkozatot tette Wekerle. Andrássy azt felelte, hogy a paktumhoz tartja magát. Igaz, hogy ebben az a gondolat, amelyet ő a képviselőházban előadott, nem volt világosan kifejezve, de hiszen, amikor ő annak idején a kiegyezési tárgyalásoknál a legteljesebb nyíltsággal járt el, nem is jött létre megegyezés. A paktumot nálánál ravaszabb emberek szövegezték, s innen erednek homályos kifejezései. Bátorodik azonban őfelségét emlékeztetni arra, hogy valahányszor csak a királynál volt, mindig kiemelte, hogy tekintse kizártnak annak lehetőségét, hogy megfelelő engedmények nélkül bárki is keresztülviheti az újoncok létszámának emelését. Ófelsége azt mondta, hogy gondolkozni fog a dologról. Bizonyos határon túlmenő koncessziókba semmi körülmények között sem megy bele. A hadsereg egységét megbontani nem engedi; hogy ezen belül mit lehet tenni, azt meg fogja beszélni

11 Andrássy az 1905–1906-os válság, majd a koalíciós kormány egész időszaka alatt is mindvégig azt javasolta, hogy a magyar közvéleménynek a kiegyezéssel, a közös hadsereggel szembeni indulatai lecsillapítása érdekében gondoskodni kellene arról, hogy a közös hadseregben a magyar csapatok mindig magyar tisztnek vezetése alatt szolgáljanak, hogy a közös hadsereg jelvényeiben, szimbólumaiban a hadsereg közös – osztrák–magyar – jellege jobban kifejezésre jusson és hogy a magyar csapatok katonái tisztjeikkel magyar nyelven érintkezhessenek. Jóllehet Andrássy katonai követelései nemcsak a külön magyar hadsereg függetlenségi programjához, hanem a hatvanhetes ellenzék katonai programjához képest is engedményt jelentettek, az uralkodó és a közös hadsereg vezetői teljesítésüktől teljesen elzárkóztak.

a magyar urakkal. Ebben a pillanatban nem tartja időszerűnek a tárgyról beszélni. Talán legjobb volna a választások előtt hozzálátni e kérdés megoldásához. Andrassy azt felelte, hogy újból kiemeli, ahogyan mindig is tette, hogy koncessziók nélkül őfelségének megerősített hadserege nem lesz [...]

1908. március 19.

Andrassy és a szocialisták. [londoni variáns]

Andrassy tegnap magához kérette Garamit, a szocialisták egyik vezérét, mert azt a jelentést kapta, hogy a munkások nagy előkészületeket tesznek utcai zavargásokra, 15 000 revolverrel rendelkeznek s egyenesen az a céljuk, hogy vérontást idézzenek fel, remélvén, hogy ebben az esetben a király nem fogja szentesíteni a választójogról szóló törvényjavaslatot, hanem visszatér Kristóffy tervére.¹² Andrassy megmagyarázta Garaminak, hogy a szocialisták szempontjából nem képzelhetne el nagyobb hibát, mint ha a munkások erre az útra lépnének. Az országgyűlésen olyan hangulat támadna ellenük, hogy Andrassy nem bírná a maga javaslatát keresztülvinni. Alaposan csalódnak, ha azt hiszik, hogy utcai tüntetések a királyt rábírhadják álláspontjának megváltoztatására. Őfelsége már hozzájárult a pluralitás elvéhez, forradalmi jelenetekkel pedig nem lehet őfelségét rávenni arra, hogy visszavonja elhatározását. A király mint a végrehajtó hatalom feje miniszterétől mindig megköveteli, hogy minden körülmények között tartsa fenn a rendet s azért, ha ezt a miniszter megteszi, őt nem ejti el, ellenkezőleg, akkor bocsátaná el, ha a miniszter nem bírná a rendet fenntartani. A szocialisták végzetes hibát követnének el, ha a mindent vagy semmit álláspontjára helyezkednének. Amit Andrassy nekik nyújt, az nagy haladás, amely az ipar fejlődésével fokozatosan mind nagyobb mértékben fog nyilvánulni, holott, ha megpróbálnák Andrassy javaslatának megbuktatását, akkor is meglesz a reform, csak hogy rájuk nézve hasonlíthatatlanul kedvezőtlenebbül. Ebben az esetben nagy időre jóformán egészen kimaradnának a képviselőházból. Garami azt mondta, hogy ő ezt belátja, de sokfelől izgatják a munkásokat, ezek mindinkább türelmetlenekké lesznek, és nem bírnak velük. Hiszi és reméli, hogy ha Andrassy valamely formában kijelentené, hogy nem halogatja javaslatának előterjesztését, visszatarthatják az embereket nagyobb tüntetésektől és véres összeütközésektől. Mindenesetre azon lesz, hogy ezeket elkerüljék. A pluralitással a szocialisták meg tudnának békülni, ha megadatnék a titkos szavazás, amit nagyon óhajtanak. Andrassy azt felelte neki, hogy a pluralitás olyan lesz, hogy a jogokban a munkásoknak is részük lehet, a titkos szavazásnak ellenben nem barátja. Minthogy azonban a képviselőházban sokan vannak, akik a választásoknak ezt a formáját óhajtják, e részben nem idegenkedik kompromisszumtól. Ám legyen a városokban titkos a szavazás, mert itt nem fél tőle, és mert sok igaz van abban is, hogy ott, ahol sok az állami tisztviselő, kívánatos a titkos szavazás, a vidéken ellenben ez a vidékek papjainak teljes hatalmát jelentené, mert az ő befolyásuk a lelkekre

¹² Kristóffy Józsefnek, a darabontkormány belügyminiszterének az alkotmányválság alatt meghirdetett elgondolása szerint minden 24 éven felüli írni-olvasni tudó férfi választójogot kapott volna.

ebben az esetben sem szűnnék meg, a közigazgatás ellensúlya pedig a titkos szavazás mellett teljesen elveszítené hatását. Ezért kívánja ott a nyilvános szavazást. A szocialisták nem önerejükől jutottak odaát abba a helyzetbe, hogy meg kellett alkotni az általános szavazati jogot, hanem ezt a sikerüket annak köszönhetik, hogy a korona összeveszett a pártokkal és az országgyűléssel és a munkásokban keresett szövetséget. Ha a szocialisták a ma kínálkozó alkalmat elszalasztják, és így nem érnek el annyit, amennyit a fennforgó körülmények között elérhetnének, akkor jó időre egészen háttérbe szorulnak, s majd csak akkor lehet reményük a nemzet közérzete ellenére kívánságaiknak érvényt szerezni, ha újra olyan helyzet állna elő, mint amilyen volt Fejérváry idejében.

1908. május 21. *Andrássy a királynál.* [londoni variáns]

Ófelsége tegnap Schönbrunnban fogadta Andrássyt. [...] Andrássy jelentette Ófelségének, hogy a nyáron rendelkezésére álló idő nem elégséges arra, hogy a képviselőház elintézzze a választójogi törvényjavaslatot, és ezért csak ősszel akarná azt előterjeszteni. Ófelsége ehhez ellenvetés nélkül hozzájárult. Ez után az íróasztalán lévő iratsomagból egy emlékiratfélét húzott ki és azt mondta, hogy a választójogi törvényjavaslatra vonatkozólag néhány kérdést akar Andrássyhoz intézni. Az első az, hogy titkos lesz-e a szavazati jog, mert mást el nem fogadhat. Ich muss dass verlangen. Andrássy azt felelte, hogy terve szerint a szavazás nem lesz titkos. Úgy kontemplálta a dolgot, hogy ha a képviselőházban erősen követelni találnák a titkosságot, és csak e részben teendő koncesszióval bírná javaslatát keresztülvinni, akkor belenyugodnék abba, hogy a városokban titkos legyen a szavazás. Ezt azzal lehetne megokolni, hogy itt él a legtöbb tisztviselő, és hogy ezek nyilvános szavazás esetén félszeg helyzetbe jutnának. Andrássy azon való nagy csodálkozását fejezte ki, hogy Ófelsége forszírozza a titkos szavazati jogot. Hiszen ennek az a rendeltetése, hogy kizárja a közigazgatás befolyását a választásokra, a közigazgatás pedig a kormánytól függ, az meg a királynak a megbízottja, minélfogva a titkos szavazati jog tulajdonképpen a király jogait csorbítja. Az egész világon úgy történik, hogy ezt a jogot kierőszakolják az uralkodóktól, a jelenlegi eset volna a legelső, amikor a király a nemzetet arra rákényszeríti. Ófelsége félbeszakította Andrássyt, ezt mondván: Önnek be kell látnia, hogy Magyarországon tarthatatlan a helyzet, s hogy változásnak kell történnie, új eszméknek kell felülkerekedniük. Andrássy azt felelte erre, hogy elvből is ellensége a titkos szavazásnak, mert azt tartja, hogy akinek a törvény jogot ad, annak legyen elég erkölcsi bátorsága arra, hogy ezt a jogát nyilvánosan és felelősség mellett gyakorolja. Különben is a titkos szavazati jog legtöbbször svindli, mert aki akarja, megtudhatja, hogy ki hova szavazott. Így tapasztalhatni ezt Ausztriában is, ahol meg nem svindli ez a jog, hanem csakugyan titkos a szavazás – s ahol a törvényhozás a titkosságot megállapítja ez az egyedül helyes mód – ott a törvénynek ez a rendelkezése teljesen megbénítja a közigazgatás befolyását, ami pedig nálunk Magyarországon nagy veszedelemmel jár. Nem tanácsos egyszerre ennyi kockázatot vállalni. Kétféleképpel szándékozunk megszorítani a választók számát. Ha ugyanekkor a közigazgatás teljesen lemond a választókra gyakorolt befolyásáról, akkor Magyarországon a tömegek fognak

uralkodni. A tömegek azonban nálunk sajnos nagyrészt műveletlenek, több mint 1 200 000 emberünk van, aki sem írni, sem olvasni nem tud. Ez olyan nagy szám, hogy hasonlóra talán Galíciát kivéve a monarchiában sehol sem akadni. Ezekre a tömegekre bízni a nemzet sorsát éppen azok az érdekek tiltják, amelyek leginkább szíven fekszenek Ófelségének. Nehéz elképzelni, hogy titkos szavazati jog esetén fenn lehessen tartani a közös ügyek intézményét, egyáltalában azt a politikát, amely nélkül a monarchia nem egzisztálhat, amely azonban mindig népszerűtlen volt a tömegek szemében, ha a közigazgatásnak nem lesz módjában a választókra gyakorolt bizonyos befolyásolással ellensúlyozni a túlzók és izgatók agitációját. A közösség szükséges voltának belátására csak kevesen képesek, a tömegekre ellenben mindig ellenállhatatlan varázsereje van a függetlenség eszméjének. Ha ma megtörténnék, hogy összevesznek egymással a szövetségben levő magyar pártok, és új választások következnek, amelyekben a nemzet hivatva volna pl. a bank kérdésében dönteni, valósággal reménytelen volna a 67-es pártiak helyzete, ha a közigazgatásnak eddigi befolyása nem állna rendelkezésükre. Ha ez a titkos szavazásnál fogva rájuk nézve lehetetlenné válnék, nem találkoznék, aki a helyes álláspont védelmére vállalkozni merészkedne. [...] Ófelsége rámutatott a nemzetiségekre, amelyekre tekintettel kell lenni. Andrassy azt felelte, hogy náluk a titkos szavazati jog a választásoknál a pópák uralmát jelentené. A pápa terrorizálná a lelkiismereteket, és ha szavának nincs ellensúlya, feltétlenül uralkodnék az oláhok szíven. Ófelsége erre azt jegyezte meg, hogy hiába, a nemzetiségeknek érvényesülésükre az eddiginél több tért kell engedni. Andrassy azt tartotta, hogy nagy veszedelem következne abból, ha a nemzetiségeknek, mint ilyeneknek politikai jogokat engednének és megadnák nekik a lehetőséget arra, hogy amint ezt akarják, politikailag szervezkedjenek. Például szolgál erre Ausztria mai alakjában. Hol veszélyesebb a nemzetiségi kérdés, Ausztriában vagy Magyarországon? Hányszor bénította meg ez a kérdés Ausztriában a parlamentet, hányszor tette jóformán lehetetlenné a kormányzást, mégpedig azért, mert Ausztriában a nemzetiségek mint politikai egységek szerepelnek. A magyar hegemonia fenntartásának Magyarország eddig kárát nem vallotta. Minden állam arra törekszik, hogy lehetőleg egynyelvű legyen, a soknyelvűség óriási hátrányokkal jár. Ahol elkerülhetetlenül szükségesnek bizonyul, a különféle nemzetiségeknek tágabb tért engedni, és koncessziókat adni, ott érti, hogy az emberek számolnak ezzel a kényszerűséggel, ahol azonban az egységet még lehetséges tartani, ott az állam érdeke feltétlenül megköveteli, hogy azt ne engedjék megromlani. Magyarországot geográfiai fekvése és ezeréves múltja egységessé tette. Mihelyt a magyarság azt látná, hogy felülről azzal a gondolattal kokettálnak, hogy ezt az egységet a nemzetiségeknek adandó engedményekkel megbontják, élethalálharca határozná el magát. Andrassy magamagáról is azt mondja, hogy a magyar szupremáciáért kész volna mindenét kockára tenni. A nemzetiségek létezése szorította a magyart, hogy sok vágyáról lemondva, keresse a megértést a koronával, és békében éljen a dinasztiaiával. Ennek szükségességéről a legvadabb magyar sovíniszta is meg van győződve. Amint azonban azt látná, hogy ez nem érhető el, hanem a Korona vele szemben a nemzetiségeket

istápolja, a magyar embernek a dinasztiaival szemben elfoglalt álláspontjára nézve ez az érv erőtlenné válnék. Ezenfelül, amint Ófelsege előtt már többször volt alkalmam kifejtetni, a magyar ember követhet ugyan el – és sajnos sokszor el is követ – nagy bolondot, sokszor nagy kellemetlenségeket is okoz, de feltétlenül megbízható, kifelé nem gravitál, mert nincs is a külföldön mit keresnie.

1908. október 9. [budapesti variáns]

Wekerle tegnap elbeszélte, hogy előtte való nap nála volt Daruváry és elmondotta, hogy Ófelsege meghagyta néki, említse beszéd közben, hogy a király szeretné már tudni, mikor láthatja végre már a választójogról szóló törvényjavaslatot. Ófelsegének e tárgyban súlyos aggályai vannak. Az a hite, hogy eszméim ellentétben vannak a paktumban létrejött megállapodással, s hogy egyáltalán most a külügyi komplikációk, annexió idejében nem tartom tanácsosnak a törvényjavaslattal előállni, minélfogva arra gondol, hogy az egész ügyet egy évre el kell halasztani. Wekerle azt felelte Daruvárynak, hogy az ügy elhalasztását nem tartja lehetőnek. Ófelsege elfogadta a többes szavazati jog elvét, és csak a szavazás módját tartotta függőben. A kormány a választások nyilvánossága mellett foglalt állást és ettől el nem tér, mert az a meggyőződése, hogy különben a demagógia kerekednék fölül. Az egész kabinet szolidáris e pontban Andrássyval, s ha a király nem adná meg az engedelmet a javaslat előterjesztésére, nem részleges, hanem teljes miniszteri krízis állna be. [...]

1908. október 22. [budapesti variáns]

Tegnap másfél óráig voltam a királynál. Ófelsege ezzel kezdte meg politikai társalgásunkat: Ugye az az irat, amelyet kezében látok, a híres választói törvényjavaslat? Azt feleltem, hogy az, és hogy Ófelsege már ismeri alapelvét. Most elhoztam magát a szöveget. Daruváry azt mondotta nekem, hogy Ófelsege felfogása szerint a pluralitás és a nyilvános szavazás beleütközik a szövetkezett pártok és a király között létrejött paktumba. Ezen nagyon csodálkozom, mert kezdettől fogva, ahányszor csak alkalmam nyílt e tárgyról Ófelsegével beszélni, mindannyiszor azt a nézetemet fejtettem ki, hogy a Kristóffy-féle javaslat elveinek elfogadása Magyarországra nézve végzetes következményekkel járna. Nemigen bírom tehát megérteni, hogyan hihette Ófelsege akár csak egy pillanatig is, hogy én olyannak a keresztülvitelére vállaltam kötelezettséget, amit ennyire károsnak tartok. Ófelsege különben már hozzájárult a pluralitáshoz, és ezen alkalommal sem említette egy szóval sem, hogy azt a paktummal ellentétben lévőnek tartja. Igaz, a királynak voltak skrupulusai és mondotta is, hogy ez nem szép, de hogy beleütközik a paktumba, azt nem állította. Én a legelső pillanattól fogva úgy értelmeztem a paktumot, hogy az szabad kezet enged nekem a törvényjavaslat kidolgozásában, két pontot kivéve. Az egyik az, hogy általános legyen a szavazati jog, a második, hogy ugyanannyi legyen a választó, mint ahány lett volna Kristóffy javaslata szerint. Ha nem gondoltam volna arra, hogy a törvényjavaslat többi rendelkezése megállapításánál az e két pontból származható veszélyeket ellensúlyozni bírom, nem fogadtam volna el úgyszólván nehéz hivatalomat. Nem kompromittáltam volna nevemet. Többre tartom magamat, mint hogy Kristóffy gondolatainak és koncepcióinak végrehajtója legyek. Egyébiránt, még ha úgy is

értelmezi Ófelsége a paktumot, mint ahogyan Daruváry mondja, akkor is jogában van engem földani alóla, mert Kristóffy javaslatára vonatkozóan kifelé a királynak semmiféle kötelezettsége nincs, s kifelé csak az kötelezi, amit a trónbeszédben mondott, minisztereit pedig csak az, amit hivatalosan kinyilatkoztattak. De éppen az én figyelmeztetésemre kezdettől fogva minden hivatalos bejelentés elkerülte az egyenlő és titkos említését. Sem a királynak, sem minisztereinek tehát e részben obligójuk kifelé nincsen. A paktum a király és a koalíció között létrejött megegyezés és egyes-egyedül az ő belső ügyük.

A király azt mondotta, hogy ebben igazam van.

Ez után azt mondottam, hogy a szóban lévő két elvről csak azokat ismételhetem, amiket Ófelségének már többször előadtam. A pluralitásról nem akarok bővebben nyilatkozni, mert Ófelsége ezt már úgyis elfogadta. Csak a titkos szavazás ellen szóló érveket kívánom újra elősorolni. Erős a meggyőződésem, hogy Ófelsége önmaga alatt vágná a fát, ha a titkos szavazás elfogadására kényszerítené kormányát. Egyrészt kétséges, hogy sikerülne-e azt az országgyűléssel megszavaztatni, mert nálunk jóformán minden politikai visszariad tőle, és a nevesebb emberek között alig akad egy-kettő, Justh és Apponyi, akik valóban barátai.

A király azt mondotta, hogy ez igaz, ebben minden politikai, akiről tud, csakugyan egyetért.

Ismételtem, hogy a titkos szavazást az országgyűléssel elfogadtatni rendkívül nehéz volna. Mindenkiről megértem, hogy a titkos szavazás mellett buzog, csak arról nem, akinek legfőbb célja a monarchia nagyhatalmi állásának és a közös intézményeknek a fenntartása. Óvatosnak kell lenni, nem szabad mindent egy csapásra csinálni. Tanuljunk e részben az angoloktól. Ha majd arról győződünk meg, hogy a mostani reform útján joghoz juttatott tömegeknek a politikája is megbízható, még mindig lesz időnk a titkos szavazás meghonosítására. Ha mindent egyszerre akarunk megváltoztatni, súlyos aggodalomba ejtenők az országnak eddigi vezető osztályait. Pedig nagy hiba volna, ha a király ezek ellen irányítaná politikáját. Az arisztokráciának és a középosztálynak hatalma összenőtt a monarchikus eszmével. Egy időben keletkeztek és ugyanazon történeti korszaknak a szülöttei. Együtt buknak el, és csak együtt virulhatnak.

Ja, ja, das sollte so sein, mondotta a király. Igen, igen ez így valahogy volna.

Azt feleltem, hogy nemcsak sollte sein, hanem úgy is van. Magyarországon pláne rossz következményekkel járna, ha a király egy hatalom nélkül való tényezőt igyekeznék magának megnyerni, egy hatalommal rendelkező tényező ellenében. [...]

Ófelsége azt felelte, hogy nagyon meg kell gondolni javaslatomat. Úgy tudja, hogy a tervezett reform következtében nagyon megszorodnának a 48-as kerületek. Ezért is óvatosnak kell lennie, különben azon kényszerhelyzetbe jutna, hogy 48-as kormányokat kellene kineveznie, ezeknek a hatalma pedig veszedelmessé válhatna.

Lehetőnek mondottam, hogy annál fogva, mert a magyar szupremácia megóvása kedvéért a nemzetiségi vidékek kerületeinek a számát apasztani kívánom,

megeshetik, hogy a 48-as irányú kerületek megszorodnak. De én a kerületi beosztásnál nagy súlyt vetek arra, hogy a városi kerületek száma növekedjék. Tervem szerint jóformán valamennyi új kerület a városoknak jutó. A városi kerületek 46-tal szaporodnának, holott az összes kerületek száma csak 43-mal növekednék. A városok pedig nem maguktól fogva 48-asok. Jelenleg, igaz, nagy részüket függetlenségek képviselik, de ez azon pillanatnyi elkeseredés következménye, amely a magyar társadalmon az 1905-iki év eseményei miatt erőt vett. Ez Fejérváry műve. A magyar vidéki lakosságnak is van olyan része, amely nem állandóan 48-as. Meg lehet továbbá szerezni a német nyelvű kerületeket. Kapható lesz egy és más nemzetiségi kerület is, legalább a tótok között és Kelet-Magyarországon.

Azt hallottam, hogy Ófelsége azzal a gondolattal foglalkozik, hogy legalább a városok számára állapítsák meg a szavazás titkosságát. Meg kell őszintén mondanom, hogy ezt is hibának tartanám. A városokban nagy számmal élő hivatalnokok ellenzéki szelleműek. Ha a vidéki választók nemzetiségiek és 48-asok között oszlanak meg, a városbeliek meg szociáldemokraták és eo ipso elégedetlen elemek között, nagyon súlyos lesz a jövődöbéli kormányok helyzete.

Továbbá hallottam, hogy a király attól is tart, hogy a reform el fogja keseríteni a nemzetiségeket. Bizonyos, hogy ők erős agitációt fognak kifejteni a javaslat ellen, de nem valószínű, hogy állandó elkeseredés vegyen rajtuk erőt, olyan, ami hatalmi szempontból káros lehetne.

Ófelsége azt mondta, hogy mielőtt a javaslat előzetes szentesítése tárgyában dönt, a magyar politika jövődö fejlődésére szeretne garanciát kapni. Hiába minden, mondta, az Ön javaslatának mégis az lehet a következménye, hogy megerősödik a 48-as párt, s azért tudni akarom, hogy mi fog azon kérdésekre nézve történni, amelyek előtt állunk. Megmondottam Wekerlének, hogy itt az idő a fennforgó különféle kérdések tisztázására. Wekerle azonban olyan, mint a hal, amely folyton kicsúszik az ember kezéből. Határozott és tiszta választ tőle nem kapni. Pedig minden azon múlik, hogy tisztába jöjjünk egymással a függőben lévő ügyekre nézve. Azért ezeknek a megbeszélésére a legközelebbi napokban Wekerlét és önt magamhoz fogom kéretni, és már előre is arra hívom föl, hogy támogasson engem abban az igyekezetemben, hogy Wekerlével állást foglaltassak, és hogy álláspontját leszögezzem. Itt van például a bank ügye,¹³ az volt a kívánságom, hogy Wekerle ebben oly határozottsággal nyilatkozzék, hogy attól utóbb el ne térhessen. Arra a kérdésemre azonban, hogy miképpen gondolja ezen ügy elintézését, fogásokkal állott elő, amivel szerinte vissza lehet riasztani a nemzetet a külön bank fölállításától. [...] Wekerle kicsinyes fogásaival azonban a helyzetet megmenteni nem lehet. Wekerle ugyan most azt mondja, hogy a bank ügyében ragaszkodik régi álláspontjához, Ófelsége azonban attól tart, hogy semmit sem mer csinálni ezen álláspontja érvényesítése végett. Széllnek azt

13 A közös osztrák–magyar bank helyett az önálló magyar nemzeti bank felállítását a Függetlenségi és 48-as párt ebben az időszakban egyre erőteljesebben követelte.

mondotta Wekerle, hogy a bankközösségtől el nem áll és a választói törvény megalkotása után Széllel együtt nekimegy a külön bank eszméjének. De Ófelségével szemben oly kevéssé rögzíti le magát a jövőre vonatkozólag, hogy nem bízhatni benne.

Megjegyeztem, hogy azokból, amiket Wekerle Kossuthnak mondott, én is azt következtettem, hogy Wekerle a bank kérdésében ingadozik. Ebben a jelen pillanatra nézve vele tartok. Azt hiszem, hogy ha eddig elmulasztottak ez ügyben határozott nyilatkozatot tenni, amit én nagyon sajnálok, a külügyi helyzetre való tekintettel és a választási törvény tárgyalásának biztosítása végett nem jó volna most vele föllépni. Hibának tartom azonban azt, hogy Wekerle nem beszélt Kossuthal teljes őszinteséggel, hanem vele is ravaszkodott. Meg kellett volna mondania Kossuthnak, amint később én megmondottam néki is, hogy a külön bankot nem lehet megcsinálni, hanem közbenső megoldást kell találni. Wekerle azonban azzal hitegeti Kossuthot, hogy ő egyengeti a külön bank útját.

A király közbeszólt: Ezt biztosan nem csinálta!

Holott, folytattam, Kossuth hajlandó volna arra, hogy lojálisan közreműködjék ezen ügynek ez idő szerint való kikapcsolásában. Nézetem szerint helyesen teszi Wekerle, hogy ebben a pillanatban lavíroz, időközben azonban keresni kell valamely közbenső megoldást, és emellett azután síkra szállni. Egyrészt annyi az adós Magyarországon, másrészt annyira békét kíván a nemzet, hogy ilyen megoldás megkísérlése sem volna reménytelen.

A király azt mondotta, hogy a második kérdés, amit tisztázni kellene, a fúzió ügye.¹⁴ Tudni szeretné, hogy bízhatni-e Kossuthban, hogy becsületes fúziót csinál, azaz nyíltan megmondja, hogy ezentúl 67-es politikát követ. S vajon nem lesz-e a fúzióknak az a következménye, hogy mindenki 48-as lesz? Előtte a fúzió ellen nyilatkozott. Azt mondta: Az maradok, ami voltam, s fúzióba nem megyek bele.

Erre azt feleltem, hogy én is megmaradok annak, aki voltam. Hisz a fúzió létrejöttének első feltétele, hogy megmaradhassak ilyennek. Csupán arról van szó, hogy a keletkező párt új nevet vehessen föl. Párizs megér egy misét. Bizonyos koncessziókra el kell magunkat határoznunk azon nagy eredmény elérése kedvéért, hogy a 48-as párt valamennyi vezető embere lemond eddigi politikájáról és annál fogva, hogy olyan új párt tagja lesz, amelynek nincs közjogi külön programja, megtagadja eddigi hitvallását. A fúzióra komolyan kell törekednünk. Abban a tekintetben teljesen megnyugtathatom Ófelségét, hogy nem tiszta fúzió nem fog létrejönni. Nélkülem nem képzelhető el az új párt megalapítása, én meg teljes garanciát vállalok arra nézve, hogy nem fekszem bele betegágyba, és hogy csak olyan megállapodáshoz járulok hozzá, amely minden kétértelműséget kizár. Kossuthnak előre megszövegezendő világos írásban kell erre nézve nyilatkoznia.

¹⁴ A koalíció két nagy pártjának, a függetlenségieknek és az Andrássy vezette 67-es (de a kiegyezés keretein belül bizonyos nemzeti vívmányokat követelő) Alkotmánypártnak a tervezett fúziójáról van szó.

Igen, igen, ez szükséges – mondotta a király. Kossuth gyenge ember és félni lehet, hogy híjával lesz a kellő bátorságnak. [...]

Az megtörténhetik, feleltem, hogy Kossuth nem mer belemenni olyan fúzióba, amilyent én kontemplálok, de ez nem tartóztathat vissza attól, hogy e cél felé törekedjem. Ha nem értünk el sikert, ott leszünk, ahol akkor volnánk, ha fúzióra nem törekedtünk volna, azzal a különbséggel, hogy sokkal kevesebb erkölcsi alapunk volna a Kossuthék ellen megindítandó harcra, mint lesz akkor, ha mindent megpróbálunk, hogy lehetővé tegyük a kormányban való megmaradásukat. A velük való összeütközésnek nem szabad azon látszatot kelteni, mintha őket ki akartuk volna zárni a hatalomból. Ők ma szövetségeseink és Kossuth velünk szemben lojálisán viselkedik. Nekünk is egészen a végletekig becsületeseknek és lojálisaknak kell lennünk vele szemben. Mindent meg kell tennünk a szövetség fenntartására. A Kossuth ellen megindítandó harcnak a kimenetele nagyon kétséges. Igaz, hogy Magyarországon a közfelfogás nagy változáson megy át. A 48-as programba vetett hit megrendült. Az ország értelmisége nap nap után mindinkább a 67-es alapra helyezkedik, mert úgy látja, hogy csak ennek van életrevalósága. Programnak, amelyet megvalósítani azok sem mernek megpróbálni, akik hozzá ragaszkodnak, mindamelllett, hogy ők alkotják a képviselőház többségét, az ilyen programnak le kell magát járnia. Ma azonban még nem vagyunk annyira, hogy a többség megszerzésére feltétlenül számíthatnánk. Ha idő előtt ütköznénk össze egymással, s a bank ügye, amely terminushoz van kötve, alkalmas ily krízis előidézésére, könnyen megtörténhetik, hogy romlanának a jövődöbe vetett reményeink. Ha ellenben türelemmel várunk, lehetséges, hogy célt érünk. Ezért vagyok híve a fúzióknak és ezért mondom, hogy meg kell próbálni annak létrehozatalát. Ennek azonban első feltétele a katonai kérdés megoldása úgy, amint ezt mindig javasoltam.

A király azt felelte, hogy ezt is nagyon meg kell gondolni. A hadsereg igen kényes valami, könnyű rajta rontani, és nehéz azután azt helyrehozni.

Elismertem, hogy óvatos kézzel kell az operációhoz fogni, de operációra okvetlenül szükség van. A mai napig nem értem, hogy főleg a mostani háborús viszonyok mellett hogyan vállalhatják el a felelősséget azért, hogy lehetővé nem teszik a hadsereg megerősítését. Az a benyomásom, hogy a külügyi helyzet, nem beszélve a pillanatnyi bosnyák állapotokról, rosszabbra fordult. Anglia közeledése Franciaországhoz és Oroszországhoz, a két elégedetlen hatalomhoz, azokhoz, amelyeknek hódító céljaik, vagy legalábbis vágyaik vannak, tetemesen gyengítette a béke biztosítékát. Addig, amíg Európában a hármas szövetség dominált, békénket semmi sem fenyegette, mert olyan hatalom vagyunk, amelynek nemcsak hogy nem kell terjeszkedni, de vágyunk sincs rá! Most ez megváltozott. Az angol király németgyűlölete veszélyt rejt magában.

A király közbeszólt, hogy nemcsak az angol királyban van a hiba, hanem a német császárban is, aki izzó gyűlölettel van az angolok iránt.

Ne higgye Őfelsége, folytattam, hogy koncessziók nélkül meg lehet oldani a katonai kérdést, ezek a koncessziók azonban még Őfelsége szempontjából is sokkal kevésbé károsak, mint a hadsereg mai állapota.

Ófelsége megismételte, hogy mindezt még nagyon meg kell gondolni.

Ófelsége említette, hogy, mint tudja, nekem aggályaim voltak Bosznia annexiója miatt. Ezt érti, mert akciónk csakugyan kockázattal jár. De arra a meggyőződésre jutott, hogy az annexió elkerülhetetlen volt.

Azt mondtam, hogy voltak aggályaim és vannak még most is, de ezekre most már nem akarok kiterjeszkedni. Az ügy el lévén döntve, mindnyájunknak azon kell lennünk, hogy akciónk ránk nézve káros következményekkel ne járjon. Azt hiszem, hogy Szerbiával erélyes hangon kellene beszélni. Ezt látom a legbiztosabb módnak, hogy vele háborúnk ne legyen. Ha elnézzük szemtelenkedését, inzultusai még fokozódni fognak, míg mégis vége szakad türelmünknek. [...]

Wekerle és Andrássy a királynál 1908. X. 26. [budapesti variáns]

A király a választói törvényjavaslatról azt mondtotta, hogy meggondolni való, nem kellene-e a városokra nézve a szavazás titkosságát megállapítani.

Nagyon kértem, ne kívánja ezt Ófelsége. Kívánságának elfogadása annak a politikának volna ártalmára, amelyet Ófelsége meg akar erősíteni. Titkos szavazás esetében a mindig elégedetlen tisztviselői elem rontana a kormány sanszain, a jövőben pedig főleg a városok támogatásával kell számolnunk. Emellett a titkos szavazásnak csupán a városokban való alkalmazásában a nemzetiségek annak bizonyítékát látnák, hogy csak miattuk nem állapítjuk meg a vidékre nézve is, és annál sértőbbnek tartanak magukra nézve.

Ófelsége azt felelte, hogy a városokban is élnek nemzetiségiek és így nem mondhatnák azt, hogy a törvényjavaslat ellenük irányul.

Wekerle megjegyezte, hogy olyan városok, ahol a nemzetiségeknek reményük lehetne, jelöltjeiket megválasztatni, Pancsován és Újvidéken kívül Magyarországon nincsenek, és itt is a különféle nemzetiségek csak úgy érhetnének célt, ha egymással kezét fognának. A városok túlnyomóan magyarok, s hogy ha csak rájuk nézve állapítatnék meg a szavazás titkossága, ez a nemzetiségekben azt a benyomást keltené, hogy csupán miattuk nem alkalmazzuk ezt az egész országban.

Én nem értettem, hogy milyen érdek védelmére kívánja Ófelsége, hogy éppen a kormányokra nézve, tehát a királyra nézve is igen becses választókerületekben gyengítsük meg a kormány hatalmát. Ennek legfeljebb a szocialisták látnák hasznát.

Ófelsége közbeszólott: Én nem védem a szocialistákat, az ellenkező az igaz.

Azt mondtam erre, hogy már most éppen nem tudom, hogy miért ragaszkodik a király kívánságához [...]

Ezután Daruváry ismertette a király egyes aggályait. Azt a pontot, amely a választók összeírásánál a tárgyalási nyelvül a magyart kontemplálja, Ófelsége, hivatkozással a nemzetiségi törvényre, ennek rendelkezéséhez képest kívánta megváltoztatni.

Andrássy: Sajnálkozással ejteném el e szakasznak tőlem tervezett szövegét. Egyáltalában erős az országban a magyar nyelv érvényesülésére irányuló áramlat, s azt követelik, hogy csak annak legyen szavazati joga, aki magyarul írni és olvasni tud.

Ófelsége közbeszólott: Aber das ist ja unmöglich! De hiszen ez lehetetlen dolog.

Andrássy: Ezt belátom, s nem is javasoltam. Különben, ha Ófelsége ragaszkodik kívánságához, kész vagyok a régi törvény szövegét helyreállítani, ha viszont Ófelsége tudomásul veszi, hogy azon esetben, ha a képviselőház úgy változtatja meg a szakaszt, mint ahogyan terveztem, ehhez hozzá fog járulni.

Ófelsége azt mondotta: Ebbe bele nem nyugodhatom; azért, ami a képviselőházban történik, már nem én vagyok a felelős. Kérem azonban, hogy a tőlem kívánt módosításba egyezzen bele. A kerületi beosztásról szólva, Ófelsége tart attól, hogy az új választói törvény következtében a 48-as többség még inkább meg fog erősödni. Azt feleltem, hogy amennyire csak igazolható, azon voltam, hogy inkább a 67-es irányú vidékek kapjanak több kerületet, de ez csak igen csekély mértékben sikerült. A városokban kell a konzervatív politikának garanciát keresni. Természetes, hogy kénytelen voltam a 48-as vidékek kerületeit szaporítani. Sokkal jobban szeretem, ha a választók 48-as képviselőket küldenek az országgyűlésbe, mint ha nemzetiségieket választanak. S előre látható, hogy át fog alakulni a 48-as egész politika. A nemzetiségiek megerősödése ellenben katasztrofára volna Magyarországra és a monarchiára nézve. Mihelyt a magyar faj azt látná, hogy a fejedelem a magyar elem rovására a nemzetiségek erejét akarja növelni, megvonná a királytól támogatását. A magyarok ellen pedig Magyarországon kormányozni nem lehet. Mennél inkább megbízható jelenleg a magyar, annál destruktívabb politikát folytatna föltett esetben.

A király nevetve azt mondotta: Na, szép dolgokat jósol. Azt is mondotta a király, hogy ő maga is helyesli a magyar szupremácia fenntartását, csak nem kell, mint egy vörös posztóval izgatni a nemzetiségeket. Nem kell nagyon is szembe-tűnően kimutatni, hogy a választói törvény ellenük irányul.

Ezután a bank, a katonai reform és a fúzió kérdése került szóba.

A bankközösségnél Wekerle előadta, hogy Ófelsége bizonyos lehet benne, hogy ragaszkodik régi meggyőződéséhez. Erősen hiszi, hogy a közvélemény fel-fogása is át fog alakulni.

Én kijelentettem, hogy bármi történjék is, kitartok a bankközösség mellett. Nemcsak azért vállalom a kezességet, hogy nem járulok hozzá a külön magyar bank megalapításához, hanem arra is, hogy tőlem telhetőleg küzdeni fogok ellene. [...]

Nagyon kértem Ófelségét, legyen a magyar kormánynak abban segítségére, hogy a bank ügyében valami közbenső megoldást vihessen keresztül, mert egyedül így lehetne a kérdést helyesen elintézni. Ha a bank ügye miatt harc támad a pártok között, annak eredménye nagyon bizonytalan. Egyetlen biztos mód a siker elérésére a fúzió. Ennek pedig első feltétele a bank ügyének olyan megoldása, amelybe bele tudnának nyugodni a 48-as párt higgadtabb elemei.

A fúzióról Ófelsége azt mondotta, hogy nem ellenzi, de nagyon kell vigyázni, hogy a fogalmak össze ne zavarodjanak, és hogy létrejötte után a vezérek folyton ne emlegessék a perszonáluniót.

Wekerle biztosította a királyt, hogy nincs mitől tartani. A 48-asok igazában már ma sem azok, s belátják, hogy eddig követett politikájuk el volt hibázva. Most már minden kérdésben egyetértenek a 67-esekkel.

Ófelsége azt mondta, hogy a katonai kérdést kell tisztázni.

Wekerle is a jövő egészséges fejlődését a katonai kérdés megoldásában látja. Ha Ófelsége az e tárgyban eléje terjesztett javaslatnak egyik és másik pontját elfogadja, ezzel, azt hiszi, hogy biztosítva van az újoncok létszáma emelésének megszavazása, persze azon keretben, amely a tüzérség és a technikai csapatok kiegészítésére szükséges. Ennél a hadügyminiszter sem követel többet.

A király belátta a rendezés szükségét. A hadügyminiszterrel beszélni fog róla. A külügyi helyzet is kívánatosná teszi e kérdés megoldását.

A koalíció válsága

1908. december 18. – Andrassy a királynál. [budapesti variáns]

A király december 16-án Schönbrunnban fogadott. Azért jöttem, hogy jelentést tegyek a helyzetről, amely az utolsó napokban nagyon megromlott. Amikor utoljára voltam kihallgatáson, sürgettem a függő kérdések elintézését és azt mondtam, hogy ezzel tovább várni nem lehet már. Ma kénytelen vagyok azt mondani, hogy sok tekintetben máris elkéstünk. Parlamentet és nemzetet kormánynak vezetni nem lehet, ha bujkálnia kell célzataival. Ezért újra kérem a királyt, hogy gyorsan és végleg döntsön a katonai kérdésekben, mégpedig abban az értelemben, amelyben a kormány kéri.

Ófelsége azt felelte, hogy előtte vannak a felsőbb katonatiszteknek írásban előterjesztett véleményei, és hogy gondosan tanulmányozza az ügyet. Alaposan kell megfontolni mindent. A nyelvkérdésről például sokan azt tartják, hogy a magyarok kívánságait nem lehet végrehajtani. Még ha Ófelsége el is rendelné, ez végre nem hajtott parancs volna.

Megjegyeztem, hogy senki sem követeli, hogy a rendelet az egész vonalon egyszerre lépjen életbe. Olyan ezredekben, ahol ma még a tisztikar nagy része és a legénység nem tud magyarul, természetesen nem lehet elérni, hogy az érintkezés magyar nyelven történjék. De még itt is lehetséges, hogy bizonyos hivatalos kifejezések magyarok legyenek.

Ófelsége továbbá szóba hozta, hogy Klobucsár hadseregfelügyelőnek, aki minden többi kérdésben egész határozottan a magyar álláspontot védi, a zászló tárgyában skrupulusai vannak, és azt tartja, hogy a magyar ezredek zászlainak nemzetiszínű szalagokkal való ellátása az első lépés a hadseregnek kettéválására.

Andrassy: Erről a lépésről az a véleményem, hogy ha az engedmények terén a mai tempóban haladnak, századok múlva sem válik ketté a hadsereg. Meggyőződésem, hogy a kívánt reformok abszolúte nem érintik a hadsereg egységét. Kifejtettem, hogy ha Ófelsége nem szánna el magát a kért reformokra, Magyarországon a mai állapot teljesen fölfordulna és azok, akik, úgy, mint én, ragaszkodunk a 67-iki kiegyezéshez, megfosztatnak annak lehetőségétől, hogy fenntartásáért küzdhessenek. Az ellenzéki áramlattal megküzdeni katonai koncessziók nélkül teljes lehetetlenség.

Ófelsége kérdésére, hogy Kossuthnak a bank ügyében mi az álláspontja, azt feleltem, hogy még mindig a régi véleményét hangoztatja, s az a kívánsága, hogy a kabinet valamennyi tagjával a király elé járuljon, és mindnyájan kérjék Ófelsége beleegyezését a külön magyar bank fölállításába. Ha Ófelsége e kívánság teljesítését megtagadná, Kossuth kifejtené pártja tagjai előtt, hogy egymagáért a bankért előidézni a válságot nagy hiba volna, és megpróbálná őket rábírn arra, hogy nyugodjanak bele a bankközösségbe. Mikor Kossuthnak azon kívánságát említettem, hogy a kabinet valamennyi tagja jelenjék meg a király előtt és kérje tőle az engedelmet a külön magyar bank fölállítására, Ófelsége elnevette magát, és azt kérdezte: Auch Sie? Das wäre komisch! Ön is? Ez komikus volna.

Azt feleltem, hogy ez esetben csakugyan komikus színben tűnnék föl.

Ófelsége azt mondotta, hogy semmi kifogása az ellen, hogy Kossuth e tárgyban nála megjelenék. Megértetné vele, hogy kívánságát ez idő szerint nem teljesítheti.

Andrássy: Ismétlem, a katonai kérdés kedvező megoldása nélkül teljesen reménytelen volna az a kísérlet, hogy a bank közösségének fenntartása érdekében többségre találjanak. Kénytelen volnék visszavonulni, és Tiszával együtt filozofálhatnék a dolgok mulandósága felett. A paktum idején Fejérvárnak rögtön megmondtam, hogy koncessziók nélkül lehetetlenség a létszám emelése és nem is kételkedem benne, hogy e nyilatkozatomról Fejérváry értesítette a királyt. Lehet, hogy Fejérváry, aki már nehezen várta, hogy megszabaduljon állásától, sem merte Ófelségével szemben a helyzetet precízen előadni. A paktum szövege azonban a magyar kormány álláspontját támogatja, mert mindig szabadságában van azt az időpontot, amikor az újoncjutalék-emelést kéri, nem ismerni el olyannak, amikor az emelés szüksége fennforog. A paktum szövegénél fogva Ófelsége nem számíthat arra, hogy a kormány feltétlenül obligóban van a létszám emelésére.

Ófelsége mosolyogva jegyezte meg, hogy ez lehetséges. A jövőre nézve azonban biztosítani akarja, hogy a koncessziók fejében megszavazzák az emelést.

A boszniai ügyekről beszélve, azon meggyőződésemet fejeztem ki, hogy Magyarországon ahhoz senki hozzá nem járulna, hogy Bosznia és Hercegovina birodalmi terület legyen, mert a magyar fölfogás szerint jogi személyiséggel fölruházott birodalom nem létezik, nem létező birodalomnak pedig nem lehetnek tartományai.

1909. január 4. [budapesti variáns]

1909. január 4-én minisztertanács volt a bankügyben. Kossuth kartellbanktervéről¹⁵ ezt mondottam: Lehetetlenségnek mondtam, hogy én, aki a kartellbank követelésétől semmi eredményt nem várok, mellette lekössem magamat

15 Kossuth – látván, hogy sem az uralkodót az önálló magyar nemzeti bank elfogadására, sem a függetlenségi pártot az arról való lemondásra nem tudja rábírn – azt a megoldást eszelte ki ekkor, hogy formálisan hozzanak létre két külön bankot, amelyek közvetlenül megalakulásuk után közös osztrák–magyar kartellt alakítanának.

anélkül, hogy Kossuth a továbbiakra nézve obligót vállal. A kartellbank iránti tárgyalásokat olyan hosszú időre kinyújtani, mint ahogy Kossuth gondolja, nem is függ tőlünk. Előre lehet látni, hogy az osztrákoktól azt a rövid választ fogjuk kapni, hogy ezen az alapon nem tárgyalnak. De meg azt sem képzelhetni el, hogy itt megnyugodjanak abban, hogy a kormány kartellbank alapján tárgyal, ha nem nyilatkoztatja ki, hogy ebből kabinetkérdést csinál és ajánlata visszautasítása esetén a közös bankra nem tér vissza. Ha Justhtal, Hollóval¹⁶ eddig nem lehetett bírni, ezentúl sem fog sikerülni őket meggyőzni. A végső eredmény az volna, hogy megbuknék a választótörvény, amelynek alapelvét pedig a közönség nagy része megnyugvással fogadta, amely tehát elejtve nincs, és amelyet a mai kormány visszalépése esetében más kombináció mellett keresztül lehetne vinni. Megbuknék nem azért, mert rossz, hanem mert a bank ügye miatt engem akarnak megbuktatni. Az volna tehát a legjobb megoldás, ha én betegség ürügyén félreállnék. Vállalkozzon valamely 48-as, akár ideiglenesen a belügyek vitelére és képviselje a választótörvényt. Neki talán sikerül azt a képviselőházzal elfogadtatni. Már csak az a tény is, hogy én kiváltam a kabinetből, azt a benyomást fogja kelteni, hogy a bank ügye jó mederben van.

A miniszterek mind lehetetlenségnek mondták a kabinetből való kiváláso-
mat. Kossuth azt mondta, hogy nem fél pártjától. Bízok benne, hogy rá tudja az embereket venni arra, hogy megszavazzák a választótörvényt. Csak tőlem fél. Csak velem nem bír. Egyetlen hajszálynira sem bír engem eredeti álláspontomtól eltéríteni. Túlságosan merev vagyok. A 48-asok a mostani pillanatig mindenben engedtek a 67-eseknek, ezeknek a politikáját csinálták, és joggal elvárhatják tőlük, hogy a fennforgó egy kérdésben nekik deferáljanak. Minden rendbe jönne, ha az egész kabinet a kartellbank alapjára helyezkednék, s valamennyien a király elé járulnának, s ha próbálkozásuk nem sikerül, a külön bankot forszíroznák. Ennek következménye csúnya fölfordulás lesz, mégpedig minden szükség nélkül, s csupán azért, mert én önfejűsködöm.

Azt állítottam, hogy erről én nem tehetek, mert én ilyen vagyok. [...]

1909. január 14.

Tegnap meglátogattam Justhot. Azért kerestem föl, hogy megtudjam tőle, aki most előtérbe lépett, hogy mik a függetlenségi párt szándékai. Mint a Buda-
pesti Hírlap is írta, Justh Gyula január 10-én megjelent a függetlenségi pártkör-
ben és ott újra kifejtette a pártnak abbéli kötelességét, hogy megvalósítsa az önálló bankot, s azután az általános, titkos, egyenlő választójog hívének vallotta magát. Vajon hajlandó lesz-e a választójogi javaslatot tárgyalatni és megszavazni, ha a bank ügyében előzetesen nem is foglal el a kormány a pártot kielégítő határozott álláspontot. Kossuth és Wekerle ugyanis tárgyalatni akarják a javaslatot.

16 Justh Gyula (1850–1917) és Holló Lajos (1859–1918), függetlenségi politikusok, ekkoriban a Függetlenségi Párt militáns, a párt közjogi programjához leginkább ragaszkodó szárnyának a vezetői.

Justh azt felelte, hogy tudomása szerint a jelzett körülmények között nem lehet a javaslatot tárgyalatni. Vannak, akik sokallják azt, ami benne nyújtatik, s vannak, akik keveslik. Neki is voltak, mint tudom, skrupulusai a választójogi javaslat ellen, de megmondotta nekem azt is, hogy belőle ügyet nem csinál, föltéve, hogy a bank dolgában megegyezésre bírunk jutni. De ha előre látni, hogy ebben a kérdésben összeütköznénk, akkor nem tartja lehetségesnek, hogy a párt megszavazza a választójogi javaslatot, amelyet a 48-asok magukra nézve nem vallanak kedvezőnek.

Erre azt mondtam, hogy a kormány legfeljebb azt jelenthetné ki, hogy a kartellbankra nézve egyetért, de az erre irányuló kísérlet sikertelensége esetében a továbbiakra nézve azonos álláspontunk nincs.

Justh az ilyen kijelentést nem tartja kielégítőnek, és ezt megmondotta már Wekerlének is. Kossuthnak is. Arra kért, hogy helyezkedjek a bank kérdésében a 48-asok álláspontjára, ennek fejében Justh minden más kérdésben kész messzemenő engedményekre. Hajlandó kinyilatkoztatni, hogy lemond a perszonálunióról. A koalíció győzelme után, 1905-ben, Justh Ófelségével szemben, aki fogadta, azt a nyilatkozatot tette, hogy pártja nem mond le a perszonális unió létrehozatalára irányuló törekvésről. S hogy semmi új közjogi követelést nem támaszt, hajlandó az alkotmánypártbeliekkel fuzionálni, s csupán azt kívánja, hogy 1917-re nézve a vámterület önállósága biztosíttassék. [...]

Csodálkoztam rajta, hogy Justh hajlandó lemondani pártprogramjáról. Lemondani kétségtelenül nagybecsű esemény, és kész a mai egész helyzetet följújtani a program olyan részlete kedvéért, amelyről kivétel nélkül minden szakember azt mondja, hogy megvalósítása káros az országra nézve. Ha Justh e téren szakember volna, és önálló alapon formálhatna magának benne véleményt, meghajolnék erős meggyőződése előtt. De amikor tudom, hogy nem ért hozzá, magatartását politikai hiúságból eredőnek kell tartanom. Különben pedig teljesen egyetértek vele abban, hogy a bank ügyét nem szabad húzni-halasztani, hanem benne a választójogi javaslat tárgyalása előtt tiszta helyzetet kell teremteni. A kormány, amely a többség politikájával ellentétes politikát folytat, kegyelemkenyéren él, ezen állapot fenntartásához meg semmi kedvem sincs.

1910. január 17. [budapesti variáns]

Moskovitz Geyza¹⁷ közölte velem, Molnár Viktor Temes megyei nyugalmazott főispán valószínűleg megbízásból ismételve fejtegette előtte, hogy jó volna, ha Tisza és én egymással találkoznánk.¹⁸ Tisza nem tudja, hogy indítsa meg a dolgot. Erre azt feleltem, hogy szívesen találkozom Tiszával. Amúgy is tudni óhajtanám, hogy a főrendiházban¹⁹ a választói javaslattal szemben milyen lesz az ő magatartása. Tisza tegnap fölkeresett. Azzal kezdtem a beszélgetést, hogy tud-

17 Zemplén megyei orvos, az Andrássy-család régi bizalmasa.

18 Az alkotmányválság kezdete óta Tisza és Andrássy nem beszélt egymással.

19 A koalíciós parlamentben Tiszának és híveinek nem volt képviselőjük, ezért Tisza – ha politikai kérdésekben állást foglalt – ezt mindig a főrendiházban tette, amelynek grófi címe jogán volt tagja.

ni szeretném, miképpen vélekedik javaslatomról. Tisza azt felelte, hogy ő mindig ellenezte az általános szavazati jogot, mert félti tőle az országot. Hítte azt is, hogy én olyan javaslatot fogok kidolgozni, amit ő nem fogadhat el. Örömmel látta, hogy sok olyan van a javaslatban, ami megkönnyíti állásfoglalását. Nagyon helyesli a pluralitást, nagyon helyesli a nyilvános szavazás fenntartását, és nagyon helyesli, hogy közvetett választói jogot is megállapítok.²⁰ Mindezt azonban még nem tartja elégségesnek, mert ezek mellett is félti a nemzetet. Szigorítani akarná ennél fogva a javaslatot, mert úgy, amint van: ugrás a bizonytalanságba. [...]

Andrássy: Ez ellen semmi kifogásom nem lehet. Mindenesetre jó, ha a főrendiház is hozzájárul a dologhoz, és ha azon esetben, ha a képviselőházba oly módosítás indítványoztatnék, amit én csak kényszerűség nyomása alatt nem utasítok vissza, a főrendek reparálják a hibát. Remélem és hiszem, hogy a 48-asokat sikerül ilyen módosítások előterjesztéséről lebeszélni. Csak arra kérem Tiszát, tartózkodjék túlzásoktól, mert be kell látnia, hogy nagy ódium hárulna a főrendiházra, ha ridegen ellentétbe helyezkednék a javaslattal. Tisza ezt belátja, nagyon örülne azonban, ha sikerülne némi szigorítást keresztülvinni.

Ezután az általános politikai helyzetről beszélgettünk. Azt mondtam, hogy válság fenyegeti az országot, és nem tudom, hogyan alakul a helyzet. Én határozottan barátja vagyok a fúzióknak, és minden tőlem telhetőt elkövettem és fogok még elkövetni ennek létrehozatalára. Ma azonban ennek az esélyei meggyengültek. Tiszának ugyanaz a felfogása, mint nekem. Ő is belátja, hogy a mai körülmények között az egyetlen okos politika a fúzió. Csupa 67-esekből állóknak a kormányzata csak az országot sújtott nagy szerencsétlenség után képzelhető el. A mai helyzetben csak a fúzió alkalmas arra, hogy véget vessen a 67 és 48 közötti küzdelemnek, és hogy végre is Magyarországon okos politikát lehessen csinálni. Teljesen egyetértettem Tiszával. Azt a reményemet fejeztem ki, hogy a fúzió létrejötte esetében módot lehet majd találni, hogy idővel Tisza és hívei csatlakozhassanak az új alakulathoz. [...]

1909. február 16. Őfelsége a választó törvényjavaslatról. [budapesti variáns]

A király kérdezte Wekerlétől, mi van a választójogi javaslattal, mert végre is túl kellene esni rajta. Wekerle azt felelte, hogy én azért halasztottam el a tárgyalását, mert azt hiszem, a 48-asok táborában személyem iránt nem jó a hangulat. Wekerle azt mondotta, hogy azért haragszanak rám a 48-asok, mert én mindig teljes őszinteséggel és határozottsággal beszélek velük, amit Wekerle nem mindig tehet, különben fölborulna a helyzet.

1909. május 25. [londoni variáns]

József főherceg tegnap elmondta Andrássynak, hogy az asperni ünnepségek alkalmából Bécsben járt és ott beszélt a trónörökössel. [...] Elismerte, hogy van igaz abban, amit József főherceg a kért engedmények tárgyában²¹ írt s mégsem

²⁰ Andrássy javaslata szerint az analfabéták választójogukat csak közvetve, megbízottak révén gyakorolhatták volna.

²¹ Az Andrássy által kért katonai engedményekről van szó.

fogadhatja el azokat. Amit egyszer kimondott, ahhoz ragaszkodik. Ha elkerülhetetlennek bizonyulna, hogy a magyarok engedményeket kapjanak, inkább a bank ügyében adna ilyeneket. [...] A kibontakozás legkívánatosabb módjának azt tartaná, ha Magyarországon nagy agitációt indítanának meg hatalmas keresztényszociális párt megeremtésére. Ez a párt összhangban Luegerékkel²² szilárd alapjává válhatnék a monarchia összetartozandóságának. A trónörökös Széllé és Lukács Lászlóval²³ óhajt beszélni. Az utóbbiról így nyilatkozott: Das ist mein Mann.²⁴ Andrássyról azt mondta, hogy a király azt kívánta tőle, hogy fogadja, ő azonban letelejéjétől kezdve ezt megtagadta és csodálkozik rajta, hogy Andrássynak az ellenkezőjét mondták.

1909. május 28. Minisztertanács. [londoni variáns]

A mai minisztertanácsot Wekerle azzal nyitotta meg, hogy szeretné tudni, vajon a 48-asok továbbra is közre akarnak-e működni az alkotmánypártiakkal, vagy sem. Lehetséges, hogy valamiféle provizórium fog elkövetkezni, de erre nézve tudnia kellene, hogy együtt akarják-e azt megcsinálni, vagy pedig a 48-asok különválnak tőlük...

Apponyi²⁵ ingerülten azt mondta, ismerjék el Andrássyék, hogy a 67 is le-tört, nem csak a 48, mert ami jogunk van, az mind csak papíron van meg, megvalósítani azonban azokat a nemzet gyengeségénél fogva nem lehet. Valószínű, hogy újabb nemzeti ellenállásra kényszerítenek bennünket, mert hite szerint Ausztriával megegyezésre jutni egyáltalában lehetetlen lesz. Már annál fogva is, hogy az esetleg bekövetkező szomorú időkben a nemzet jobbjai egy táborban együtt legyenek, nem 48-as, hanem koalíciós, vagy fúziós alakulást kívánna. Csak azt nem tudja, nem volna-e jó, ha a kormány kibontakozási tervét Bécsben visszautasítják, a koalíció fenntartása mellett valamely átmeneti más megoldást keresni. Ez talán abban állhatna, hogy a választójogi törvény megalkotása végett visszatérnének a paktumhoz. Andrássy teljesen tévesnek mondta Apponyinak a 67-ről felállított tézisét. Vannak, akik ezt az alkotást magasztalják, és azt tartják felőle, hogy helyzetünkben abszolúte jónak mondhatjuk. Mások ismét azt vallják, hogy a nemzet gyengeségénél fogva annál többet, mint amennyit a 67 nekünk biztosított, akkor elérni lehetetlenség volt. Ez utóbbi állítás helyességét mai állapotunk kétségbevonhatatlanná teszi. Igaza van Apponyinak, hogy a nemzet gyengének mutatkozott, de éppen ez a gyengeség igazolja azokat, akik 67-ben a kiegyezést létrehozták, mert azt igazolja, hogy öngyilkos politika lett volna többet követelniük... Apponyinak azt az ideáját, hogy a választójogi tör-

22 Karl Lueger (1844–1910), osztrák politikus, bécsi polgármester, a Monarchia eszméjéhez szilárdan ragaszkodó keresztényszocialista mozgalom vezetője.

23 Széll Kálmán ekkor Andrássy pártjához tartozott, Lukács László viszont a Tisza körül csoportosuló „ortodox” 67-esek parlamenten kívüli csoportjához, az ún. Nemzeti Társaskörhöz.

24 Ez az én emberem.

25 Apponyi ekkor a függetlenségi párthoz tartozott, egyébként a koalíciós kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere volt.

vény megalkotása céljából átmeneti megoldást keressenek, nem bírja helyeselni. A választójogi törvénnyel nem fog taktikázni, azt nem szabad olyan időben tárgyalatni, amikor teljes káosz uralkodik a magyar politikai életen. Ehhez a tervhez ő egyénileg hozzá nem járul. Ha átmenetelt akarnak, inkább a választójogi törvény kikapcsolásában keressék azt [...]

1909. november 27. [budapesti variáns]

Tisza István Wekerlének Ófelsége megbízásából hozzá intézett felszólítására tegnap este Budapestre jött és azt mondta a miniszterelnöknek és később nekem is, hogy nem vállalkozik kabinetalakításra. Joga volna ugyan vállalkozni, még ha Ófelsége nem is adna katonai koncessziókat, mert ő illet soha előbb nem követelt, csak legutóbb és akkor is csak azért, mert e nélkül nem vélte a függetlenségiakat a fúzió számára megnyerhetőeknek... Mindamellet nem vállalkozik, mert nem számít sikerre, a kísérlet eredménytelensége pedig a 67-es eszme tönkretételét jelenti.

Igaznak mondtam, hogy nincs meg a siker teljes biztossága, Tisza helyén azonban mégis vállalkoznék, mert a nemzetet nagy veszély fenyegeti. Ha visszautasítja a jelöltséget, aligha következik más, mint darabontkormány, az általános, egyenlő és titkos választójog programjával. Nemzetiségi és demagóg árborítaná el az országot. [...] Igaz, hogy van annak lehetősége, hogy ha a 67-esek kísérlete kudarcra jár, teljesen elvesztik lábuk alatt a talajt. Csakhogy ez a veszély e nélkül is fenyegeti őket [...]

1910. január 13. [budapesti variáns]

[...] A király január 11-én Khuent²⁶ deignálta miniszterelnökké. Khuen utána 3 óráig tanácskozott Tiszával, aki ígéretet tett támogatására.

Tegnap délután Tisza találkozott velem és elbeszélte, hogy Khuen táviratilag kérte fel. Megjövén Pestre, ma Khuen meglátogatta Tiszát és tudatta vele, hogy teljesen 67-es politikát akar csinálni... A választótörvényt illetően az általános választójog elvi alapjára helyezkedik, de feltétlenül biztosítani akarja a magyar szupremáciát és az értelmiség befolyását. A részletekre nézve szabad kezet tart fönn magának. Nem ismeri még az e tárgyra vonatkozó anyagot. Tisza azt mondta neki, hogy mielőtt végleg kötelezi magát a hozzá való csatlakozásra, kérje tőle, mi a politikája az alkotmánypárttal szemben, amely iránt Tisza obligót érez, és amelynek erősítését a 67 és az ország érdekében szükségesnek tartja. Khuen erre nézve teljesen megnyugtatta. Semmi malícia nincs benne az alkotmánypárt iránt, számít is támogatására, és vele akar politikát csinálni. Tisza azt is mondta Khuennek, hogy sajnálja, és helytelennek ítéli vállalkozását, mert semmi bizalma sincs sikere iránt. Khuen erre azt felelte, hogy még a múlt nyáron, amikor a király a krízis tárgyában hozzá fordult, megígérte Ófelségének, hogy ha minden kötél szakad, Ófelsége szolgálatára fog állni, s ennél fogva becsületbelileg kötelezve van rá, hogy vállalkozzék. Tisza, mint mondta ne-

26 Gr. Khuen-Héderváry Károly (1849–1918), 67-es politikus, korábban horvát bán, 1903-ban, majd 1910–1912-ben miniszterelnök.

kem, nem hagyja el Khuent, amikor ez az ő politikáját képviseli, és rá akar támaszkodni. Ehhez hozzátette, hogy nagyon sötétnek látja a jövőt, nem bízik a győzelem lehetőségében és reméli, hogy én nem helyezkedem szembe a Khuen-féle kombinációval, hanem 67-es politikáját támogatni is fogom.

Erre azt feleltem, hogy e témáról pártom tagjaival még nem beszéltem és egyáltalán nem tudom, hogy milyen a hangulatuk. [...] Khuen nem az a vezér, akivel ilyen hadjáratot győzelmesen meg lehet vívni. Az alkotmánypárt egészen más szemmel nézte volna Tisza miniszterelnökségét.²⁷ Valamennyi tagja már megbarátkozott azzal a gondolattal, hogy Tisza vállalkozását elő kell mozdítani. Azt elismerem, hogy nagyon nehéz az alkotmánypártnak Khuen ellen állást foglalnia és nem kívánhatja a 48-asok győzelmét. Tudjuk, hogy annak a jelszónak a győzelme, amely mellett a 48-asok most megindulnának a választási küzdelemben, káros volna az országra nézve, és hogy azt a király visszautasítja. Nekünk a 67-esek győzelmét kell kívánnunk, de az egyesülés Khuen vezérlete alatt az alkotmánypártra nézve igen nagy áldozatot jelent.

1910. január 15. [budapesti variáns]

Az alkotmánypárt végrehajtó-bizottsága foglalkozott Khuen miniszterelnökségével.

Az alkotmánypárt lehetetlen helyzetbe jut, ha azon remény nélkül, hogy ha olyan abszolút többségre bír szert tenni, amely a király ellenállását legyőzi, mégis mereven ragaszkodik a közvetítésképp kigondolt programhoz. A katonai kérdés megoldása nélkül kibontakozás nem képzelhető el és ezzel ellenkező kombinációt aktíve nem fogok támogatni. Nem tehetem, hogy e követelés feladása után tovább is szerepeljek. Hagyjanak engem Justhtal együtt krumplit kapálni menni. Jó, ha olyanok is vannak, akik gyengébb alkalmazkodóképességüknél és fogyatékosabb életrevalóságuknál fogva bizonyoságot szolgáltatnak arra, hogy ha következetességük kedvéért nem is akarják az ország békéjét földűlni, de arra készek, hogy önmagukat föláldozzák. Máskülönbem sem értem a pártnak ellenzéki hangulatát. Erős az a hitem, hogy mióta az együttműködés a 48-asokkal lehetetlennek bizonyult, az ország jövője csakis a 67-esek koncentrációja útján biztosítható.

1910. február 10.

Tisza beszélgetése Andrássyval. [londoni variáns]

Tisza tegnap azt kérdezte Andrássytól a történetek után, ki van-e zárva annak lehetősége, hogy Andrássy belép az alakítandó új kormánypártba. Andrássy azt felelte neki, hogy ez ki van zárva.

Tisza belátja, hogy Andrássy alig cselekedhetik másképpen, és ezért nem is próbálja az ellenkezőre kapacitálni. Nagyon sajnálja, hogy Andrássy erre az útra lépett rá, de mivel már megtette, és Khuen állásában megmaradt, természetesnek tartja, hogy nem áll melléje. Szeretné azonban tudni, hogy Andrássy milyen-

²⁷ Andrássy és pártja nemcsak személyes képességei miatt látta volna szívesebben Tisza miniszterelnökségét, hanem azért is, mert Tisza a választójog kérdésében ugyanolyan, vagy még konzervatívabb nézeteket vallott, mint ők, míg Khuen – mint láttuk fentebb – kacérkodott az általános választójog gondolatával.

nek gondolja pártja jövőbeli viszonyát a kormánypárthoz, és mit készül tenni. Andrássy két lehetőséget lát.

Az egyik az, hogy pártja feloszlik, és egy része belép a kormánypártba. Ha így tennének, akkor Andrássy arra kérné Tiszát, hogy képviselje ezen belépők érdekeit, tegye lehetővé, már az egyesülés formájában is, hogy ők megalázás nélkül léphessenek be közéjük, és garantálja nekik azt, hogy kerületeiket a kormány a lehetőségig respektálja. Nagyon jó volna, ha a kormánypárt megalakításával addig várnának, amíg az alkotmánypárt kimondja feloszlását, és ha az új párt megalakulása előtt jönneek össze az alkotmánypártiak és a kormánypártiak, és együtt állapítanák meg a teendőket és a programot. Sokkal nehezebb volna, és az alkotmánypártiak közül kevesebben is mennének át, ha a kormánypárt már előbb megalakulna, és nekik azután kellene hozzájuk csatlakozniuk. – Tisza helyeselte Andrássy felfogását, és azon lesz, hogy kissé kitolja az új párt megalakulását, sokáig azonban nem várhatnak vele. Andrássy e lehetőség bekövetkeztével esetleg visszavonulna a politikai élettől, vagy pártonkívüli jelöltként lépne fel.

A második lehetőség az, hogy Andrássy meg tud egyezni Kossuthékkal, aminél fogva az egyesült alkotmánypárt és a Kossuth-párt²⁸ mint különálló párt maradna meg. Ez azért volna jó, mert megnyernék vele a jelenlegi függetlenségi pártnak majdnem a felét a 67 számára. Ez az egyesülés egészen más irányt szabna a választásoknak, mert nem a 67 és a 48, hanem a konzervatív és a radikális irányzat mérkőznék meg egymással.²⁹ [...]

II. Feljegyzések a munkapárti kormányzat idejéből

1911. október 31. [londoni variáns]

Andrássy tegnap megmondta Justhnak, hogy nem igaz az, amit, mint hallja, barátai állítanak, hogy közbenjárásával Justh izolálását célozza. A békét akarja létrehozni, mert tudja, hogy különben a hosszú és meddő küzdelemnek vége az ellenzék teljes bukása lesz.³⁰ Márpedig a békét a választási törvény bevonásával nem lehet létrehozni. Justhot és Tiszát egy kalap alatt egyesíteni nem lehet. Annyira mégsem hazug a magyar politikai világ, hogy ennek ellenkezőjét komo-

28 A Függetlenségi Párt ama – mérsékelt – része, amely a Justh Gyuláék által az önálló magyar bank kérdése miatt felidézett pártszakadás után Kossuth Ferenchez csatlakozott.

29 A két lehetőség közül végül az első valósult meg. Febr. 21-én Andrássy feloszlatta az alkotmánypártot, amelynek tagjai beléptek a Tisza és Khuen által szervezett Nemzeti Munkapártba, maga Andrássy és személyes híveinek legszűkebb köre azonban a választásokon pártonkívüli 67-esként indult és jutott be a parlamentbe.

30 A Justh által vezetett ellenzék és a munkapárti kormányzat között ekkor már hónapok óta küzdelem folyt, mert az ellenzék obstrukcióval akarta megakadályozni, hogy az 1911 májusában beterjesztett – a közös hadsereg létszámának emeléséről szóló – véderőtörvény-javaslat törvénnyé váljon. Justhék koncepciója az volt, hogy a véderőtörvényt csak az általános választójog megvalósítása ellenében „engedik át”.

lyan higgye. Ábránd volna az is, ha az ellenzék azt hinné, hogy Tiszát az a 67-es párt, amelyet nagyrészt ő teremtett meg, szívesen ki fogja cserélni a 48-as túlzókért. Sem Tiszával való megegyezés, sem az ő kiszorítása mellett a többséggel Justh programját elfogadtatni nem lehet. Justh abban téved, ha azt hiszi, hogy a király az általános, egyenlő és titkos szavazati jog kedvéért a kormánypárt egy részét és vele Tiszát elejti. Más volt a helyzet előbb, és más ma. Nem váltak be azok a remények, amelyeket Ausztriában az általános választójoghoz fűztek. Odaát azt ígérték a fejedelemnek, amint Őfelsége magának mondta, hogy ezen az úton konzervatívabb elemek fognak uralomra jutni, és hogy a nemzetiségi kérdést a kenyér kérdése háttérbe fogja szorítani. Most meg látjuk, hogy milyen nehézségeket támaszt ez a kenyérkérdés. A nemzetiségi kérdés éle sem tompul. A kormányzás legalábbis olyan nehéz most, mint volt a múltban, sőt nehezebb, mert a népparlamenttel szemben a 148-sal³¹ nem mernek olyan könnyedén élni. Magyarországon meg 48-as volt a többség és azok, akik Őfelsége politikájának diadalt akartak, azt mondták neki, hogy ez már most mindig így lesz, amíg nem sikerül az intelligenciát megtörni. Ha ellenben 67-es a többség, a király politikájának szóvivői azt mondják Őfelségének, hogy az általános, egyenlő és titkos szavazati jog veszélyezteti a 67-es párt uralmát. A radikális választójogot a sovíniszta Justh és a szocialisták követelik, tehát azok, akiknek elvbarátaival az osztrák császári kormány éppen most készül nagy küzdelembe bocsátkozni. Régebben érteni lehetett, hogy a király radikális választójogot akar, ma ezt várni tőle naivítás. Békét tehát csak úgy lehet létrehozni, ha Justh beéri a katonai kérdés megoldásával. Justh erre azt felelte, hogy nem teszi. Nem kapnánk meg a magyar kommandót és a magyar szolgálati nyelvet, a többi kívánság teljesítése pedig érték nélkül való. Az ország jövője attól függ, van-e általános, egyenlő és titkos választójog, vagy nincs. Ő tovább nem alkuszik. Az obstrukció az egyetlen fegyverünk. Ha most nem sikerül akciója, hazamegy. Csalódnak, akik azt hiszik, hogy őt pártja elhagyja.

1911. november 30. [londoni variáns]

Zichy János³² beszélni óhajtott Andrássyval, mert azt hiszi, hogy azoknak, akik konzervatívabb gondolkodásúak, a választójog megalkotása tárgyában össze kellene működniük és csak ezen az úton szabadulhatni meg a mai krízistől. Ezt a gondolatát közölte Khuennal, aki szintén helyeselné, ha a konzervatív tényezők közelebbi érintkezésbe lépnének egymással, és együttes működésükkel véget vetnének az obstrukciónak. Zichy kérdezte, miképpen vélekedik e tárgyról Andrássy. Andrássy azt tartja, hogy ebben az alakban az akció ma célhoz nem vezetne. Neki is az a törekvése, hogy összehozza a különböző pártokban található konzervatív felfogású politikusokat. Előbb azonban meg kell oldani a katonai kérdést, amíg az meg nem történik, komolyabb összeműködésre számítani nem

31 Az osztrák alkotmány ama szakaszával, amely lehetővé teszi a parlamenti többség nélküli kormányzást.

32 Gr. Zichy János (1868–1944), katolikus politikus, eredetileg a Néppárt elnöke, az alkotmányváltásig alatt Andrássy pártjához tartozott, majd annak feloszlása után a Munkapárthoz.

lehet. Nem lehet elérni, hogy a választójog kedvéért, amely még biztosítva nincs, mert nem ismerik a kormány felfogását, s Khuen eddig mindig fenntartotta magának akciója teljes szabadságát és semminő szabatos nyilatkozatot nem tett, nem lehet elérni azt, hogy a választójog kedvéért valamennyi ellenzéki képviselő letérjen eddigi álláspontjáról, és minden feltétel nélkül behódoljon a kormánynak. Neki kezdettől fogva az volt a törekvése, hogy a különböző táborokban levő konzervatív elemeket békésebbé hangolja egymás iránt és megakadályozza, hogy a dúló harc még inkább elmérgesedjék. Mindenekelőtt tehát objektív alapot kell keresni a katonai kérdés megoldására. Mihelyt ez sikerül, ragadják meg a kormánypártiak a kezdeményezést és igyekezzenek azon, hogy a képviselőháznak valamennyi konzervatívabb elemeivel békesebb érintkezésbe lépjenek. Ennek azonban első feltétele, hogy megszűnjék az a harc, amely ellenséges táborokra szakítja a konzervatív gondolkozású képviselőket. Andrassy a legjobb megoldásnak azt tartaná, hogyha lehet, végleg ma intézzék el a véderőreformot, mégpedig azon az alapon, amelyet ő proponált Berzeviczynek: a Kossuthékkal való meg egyezés útján. Ha azonban Zichy és a kormány úgy látnák, hogy ma teljesen lehetetlen katonai koncessziókat kapni, akkor az utolsó időben szóba hozott provizórium segíthetne ki a bajból, mert megszüntetné azt a szövetséget, amely Kossuthékat Justhéhoz láncolja, és előtérbe nyomulna a választójog, amely elemeire bontaná az ellenzékot, ami megkönnyítené, hogy a kormány később megakadályozza a véderőreform elleni újabb obstrukció megszervezését.

1912. május 25. [londoni variáns]

Amikor a politikai helyzet úgy fordult, hogy megszakadt a tárgyalások fonalak Lukács és Justh között és Návay³³ lemondása után a kormánypárt Tiszát jelölte házelnöknek, Andrassy le akart mondani mandátumáról, azzal okolván meg ezt a szándékát, hogy nem csatlakozhatik egyik küzdőfélhez sem: sem ahhoz, amely az általános, egyenlő és titkos szavazati jogot akarja kierőszakolni, sem a kormánypárthoz, amely a házszabályokat készül megsérteni, mégpedig olyan véderőtörvény kedvéért, amelyet ő el nem fogad. Leteszi tehát mandátumát – Apponyi, aki Andrassynek ezen szándékáról értesült, felkereste őt és mindenképpen kapacitálta, hogy ne mondjon le. Érti, hogy a két fél közti harcban nem vesz részt, csakhogy ez esetben egyelőre maradjon el az ülésektől. De még ezen elhatározásának kijelentésével is várjon az utolsó percig, amikor elkerülhetlenné válik visszavonulása, és előbb ne nyilatkozzék, különben ráhárítják a történelmi felelősséget. – Andrassy azt mondta, hogy ez olyan kérdés, amelyet nem tud maga eldönteni, és ezért tanácskozássra hívja össze a volt alkotmánypárt képviselőházi és főrendiházi tagjait. De akár lemond, akár félreáll, elhatározása végrehajtásával addig vár, amíg mindenki előtt nyilvánvalóvá nem válik, hogy a kormánypárt erőszak alkalmazására szánta el magát. – Május 20-án összegyűlt Andrassy-nál 20 volt alkotmánypárti és Andrassy előadta nekik, hogy két alterna-

33 Návay Lajos (1870–1919), korábban alkotmánypárti, ekkor munkapárti politikus, aki a véderőtörvény elleni obstrukció elfajulásakor lemondott a parlament elnöki tisztéről.

tíva között van választása, a harcban részt nem vehet és így csak az a kérdés, mondjon-e le mandátumáról, vagy pedig okainak választói előtt való kifejtésével maradjon el az ülésekről. Akik a tanácskozásban részt vettek, mindannyian azt a véleményüket nyilvánították, hogy ne mondjon le mandátumáról. Andrássy ennek következtében választóihoz levelet fogalmazott meg, amelyben kifejtette visszavonulása okait. Közben május 22-én a képviselőház megválasztotta Tiszát elnökké és megindult a Beöthy Pál alelnök által néhány nappal ezelőtt megkezdett erőszakos akció. Akkor egymásután felkeresték Andrássyt Justh és a Kossuth-pártbeliek, maga Justh is felszólították, csatlakozzék hozzájuk és kezdje meg a harcot. Andrássy azt felelte nekik, hogy ezt csak akkor tehetné, ha előbb megegyeznének vele a választójogi törvényben. [...] Ghillányi, a kormánypárt tagja azt üzenté Andrássynak, hogy azt a választójogot, amelyet ő kielégítőnek talál, ők is vagy kétszázán elfogadják, még Tisza ellen is.

Május 23-án, azon a napon, amikor sok ezer szocialista és a külvárosok sörredéke felvonult, hogy az általános, egyenlő és titkos szavazati jog mellett tüntessen és a fékevesztett tömeg gyárat ostromolt, gyújtogatott, rendőröket ölt, barikádokat emelt és sortüzet provokált, Andrássy Tiszánál volt és ott találta Lukácsot. Közölte velük, hogy azon lesz, hogy egy kalap alá hozza a választójogi reform tárgyában az egész ellenzék, és ha ez sikerül, proposícióit Lukács és Tisza elé fogja terjeszteni. Ebben a pillanatban közvetlenül velük nem tárgyalhat az ellenzék. Előbb maguk között és Andrássy között kell megegyezniük, és csak azután lehet a kormányhoz fordulni. Azért jelenti ezt most nekik, hogy addig is az erőszak terén befejezett tény ne teremtsenek, és mert tudni kívánja, hogy elvileg készek-e ilyen megegyezésre. Mind a kettő azt felelte, hogy kész rá. [...] Tisza ahhoz a feltételhez kötötte a megegyezésbe való belenyugvását, ha az ellenzék a koalíciós kormány idejében megalkotott és most már érvényben nem lévő házszabályokat újra elfogadja. – Andrássy nem hiszi, hogy ez lehetséges. Ha a helyzet, mint látszik, úgy alakul, hogy az ellenzék nem bízik többé küzdelme sikerében, és nagyon rászorul a békére, akkor ő megpróbálhatná őket rábírní arra, hogy a koalíció idejében a házszabályokon tett módosítások újra feleleveníttessenek.³⁴

1912. december 18. [londoni variáns]

Utólagos feljegyzések a szeptembertől december közepéig történekről.

Szeptember elején az volt Andrássynak a véleménye és ebben a szellemben beszélt Apponyival, Károlyi Mihállyal és Mezőssyvel, hogy a szeptember 17-én összeülő képviselőházban nem kell folytatni az egész országban ellenszenves sípolás taktikáját, hanem a delegáció tagjainak megválasztását kell akár obstrukcióval is megakadályozni. Mindannyian helyeselték tanácsát, Kossuth is hozzájárult, de amikor Justh, aki falun élt, ezt meghallotta, kijelentette, hogy sürgő-

34 Andrássy közvetítési kísérletei nem jártak eredménnyel. 1912. jún. 4-én a kormány erőszakkal, az ellenzéki képviselők kivezetetésével számolt le az obstrukcióval. Ezután Andrássy is az ellenzékhez csatlakozott.

nyileg fog tiltakozni az eddig követett taktika bármely megváltoztatása ellen. Az ellenzék erre elhatározta, hogy bemennek a tanácskozóterembe és ott sípolni és dobolni fognak.

Még szeptemberben találkozott Andrássy Bolgárnál Berzeviczyvel és ez azt mondta neki, hogy olvasta Andrássynak a nyáron közzétett és Tisza erőszakát elítélő cikkeit és mindenben egyetért vele. Belátja, hogy Lukács feláldozása nélkül normális állapotot teremteni nem lehet, és belátja azt is, hogy olyan fontossága van a rendes parlamenti tárgyalások biztosításának, hogy ennek kedvéért fel kell áldozni a jelenlegi kabinetet. – Andrássy rá akarta venni, hogy a béke érdekében akciót indítsanak meg és megígérte neki, hogy ha a kormány kész lemondani és az elkövetett jogtalanságok reparáltnak, teljes erejével melléje fog állni. Biztosan hiszi, hogy nehezen bár, de sikert fognak elérni. Berzeviczy azt felelte, hogy a párt hangulata nem kedvező az ilyen akcióra. Lukácsot mégis hajlandónak hiszi a béke létrejöttének előmozdítására, és eddig is inkább Tisza akadályozta meg a kibontakozást. [...] Erre Andrássy azt mondta, hogy Berzeviczy Tiszával hiába beszél, eredményt nem fog elérni. Tisza nem akar más békét, mint az olyant, amely az ellenzék teljes meghódolásával jár. Berzeviczy komolyan csak úgy tudna békét teremteni, ha Zichy Jánossal és Návayval együtt indítaná meg akcióját. Ez esetben meglesz a béke, mert az emberek nem mernék a munkapárt széthullását megkockáztatni. Eddig mindannyian alávetik magukat Tisza diktatúrájának és nélküle egyetlenegy lépést sem mernek tenni. Addig tehát, amíg Tisza nélkül Berzeviczy meg nem kezdi az akciót, a béke létrejöttének lehetősége ki van zárva.

1913. január 16. [londoni variáns]

Andrássy megmondta Károlyi Mihálynak, hogy a szocialisták követeléseit tárgyalásban tett nyilatkozataival messzebb ment, mint kellett volna és ezzel némileg obligót vállalt a szocialistákkal szemben, holott őket a mérséklet útja felé lehetett volna irányítani. – Károlyi azt felelte, hogy mással szemben tagadja ugyan, de Andrássyval szemben elismeri, hogy abban a nagy bajban, amelyben az ellenzék a kormány miatt volt, a szocialisták megnyerése végett talán túlment a kellő határon s hogy most csakugyan obligóban levőnek érzi magát velük szemben a választójogi törvényjavaslat tartalmára nézve. Becsületbeli kötelességének ismeri, hogy kitarson az olyan választójogi javaslat mellett, amelyet ők is elfogadhatnak. Magához kérte a szocialista vezéreket és velük apróra megbeszélte az ügyét. Azt a kérdést intézte hozzájuk, hogy ha csak olyan javaslatot lehetne keresztülvinni, amely szerint 2 200 000 volna a választók száma, mi erről a véleményük. Azt hiszik-e, hogy ha Károlyi ilyen javaslatra szavazna, ezzel ellentétbe jutna azzal az obligóval, amelyet irántuk érez? Hosszas beszélgetések után néhány napra rá azt mondták neki, hogy ilyen javaslat megszavazásával Károlyi nem vétené obligója ellen. Persze felteszik, hogy az ipari munkások kellőleg fognak kiélegettetni a választójog tekintetében. Károlyi Mihály e beszélgetés alapján azt mondta Andrássynak, hogy a szocialistákkal lehet okosan beszélni. Az a véleménye róluk, hogyha másképp nem lehet, a jövőbeli választók száma dolgában még lejjebb is szállanának.

1913. január 22.

Tegnap reggel Andrásy felkereste Apponyit, és azt mondta neki, hogy tekintettel arra, hogy az ellenzék választójogi tervezetének számbeli eredménye nem egyezik meg a választóknak ama 2 400 000 főnyi számával, amelyben az ellenzéki pártok megállapodtak, revízió alá kellene venni javaslatukat. Értesülése szerint a szocialisták 2 400 000-re is lemennének. Ha az egész ellenzék egy ennyire mérsékelt választójogi törvényjavaslatban meg tudna egyezni, és ha ezzel kapcsolatban alakulna meg az új párt, meg van róla győződve, hogy a munkapárt nagyon hamar felbomlanék, és a mai ellenzék jutna többségre. A munkapártot csupán az tartja vissza, hogy tagjai félnek az ellenzéknek túlságosan radikális választójogától és ijedeznek a perszónaluniótól. Mihelyt erre a két pontra nézve megnyugtatónánk őket, a közvélemény jó része az ellenzék mellé állna és a munkapárt elégedetlen elemei abból a tudatból, hogy ha pártjukból kilépnek, van kormányképes párt, amelyhez csatlakozhatnak, és hogy ezzel a józan haladást nem kockáztatják, bátorságot merítenének meggyőződésük kijelentésére. – Apponyi erre azt felelte, hogy a nehézség ott van, hogy ők a szocialistákkal megállapodásra jutottak, és már most ezek beleegyezése nélkül nem változtathatnak tervezetükön. [...] Az új pártalakulásnak másik nehézsége az, hogy Justhék mindent, ami csak tőlük telik, megtesznek annak megakadályozására. Justh nagybeteg és embereit az a félelem terrorizálja, hogy megharagítják, és hogy ebbe belehal...

1913. január 25.

Tegnap Darvay megtelefonálta Andrásynak, hogy Tisza szeretne vele beszélni és Andrásy tudatta Tiszával, hogy amikor megy hozzá, ő bármely időpontban otthon várja. [...] 25-én délután volt a találkozás. Tisza azzal nyitott be a szobába, hogy Andrásy beszélni kívánt vele, itt van. – Andrásy azt akarta neki megmondani, hogy most van itt az a perc, amikor békét lehetne kötni, és hogy csak a megegyezés létrejötte esetén lehet a konzervatív érdekeket megmenteni. Ha Tisza egyoldalúan tovább erőszakolná a képviselőház elé terjesztett választójogi javaslatát, éppen ő, aki még Andrásynál is sokkal konzervatívabb, borítaná fel az országot és mozdítaná elő a radikalizmus uralmát. Javaslatára apró részletfizesítésnek tűnnék fel, amelyet a radikalizmus nem lesz hajlandó beszámítani egész követelése behajtásánál. A munkásság lankadatlan küzdelme az általános választójogért teljes erővel folytatódna. Tisza javaslatára a leghevesebb harcokra provokálná a radikálisokat és ő nem lesz képes a küzdelemben győzedelmeskedni, mert nagyon kedvezőtlen harcvonalba helyezkedett. Mindenekelőtt az, hogy Pavlik³⁵ segítségével akarja keresztülvinni javaslatát, már egymagában kérdésessé teszi a munka állandóságát. Ha valaki nagy súlyt fektet valamely reform létrehozatalára, érdeke azt követeli, hogy akcióját olyan alakban indítsa meg, amelynek korrektségéhez szó nem fér. Úgy azonban, ahogyan Tisza tervezi, az egész ellenzék érvénytelennek fogja tekinteni a munkát, és az ellenzék konzervatív tagjai is

35 Pavlik rendőrkapitány volt annak a rendőri alakulatnak a parancsnoka, amely a rendzavaró képviselőket kivezette a parlamentből.

akarva-akaratlanul elő fogják mozdítani a radikalizmus munkáját. A kormány javaslatára annyira rossz, hogy nem lehet megvédeni. Andrassy úgy ítélte meg, hogy nem is Tisza munkája, hanem paktum eredménye. A javaslat rossz, mert azzal henceg, hogy egyenlőséget teremt, tényleg pedig egyenlőtlenség volna a következménye. [...] Andrassy vállalkoznék rá, mert tanulmányozta az ügyet, hogy néhány nap alatt olyan választójogi javaslatot dolgozzon ki, amely a munkásokat inkább kielégíti, és annyiban konzervatívabb, mint a kormányé, hogy nagyobb volna az ellenálló képessége. Egyáltalában értse meg Tisza azt az óriási különbséget, amely a választójog tartósságára nézve a között van, ha az új rendszer olyan paktum eredménye, amelyben az irányadó összes pártok megegyeznek, és amelybe még a szocialisták is belenyugodnak, csak hogy szabaduljanak a mai törvénytől, vagy ha az új rend a többségi oktrojálásnak eredménye. Tisza abban is csalódik, hogy a parlamenti őrség felállítása békítően hat az ellenzékre. Ellenkezőleg, ezt provokálásnak fogják tekinteni. Hiszen már előre megmondták, hogy nem tartják jogérvényesnek, és hogy létrejövetelét annak a kívánságnak tulajdonítják, hogy vele a királyt játsszák ki ellenük. [...]

A választójogi javaslatot nem szabad az ellenzék közreműködése nélkül keresztülvinni, azt csak paktum útján szabad megalkotni. A paktumnak ki kellene terjeszkednie az összes függő kérdésekre. Esetleg a kormánynak felmentvényt lehetne adni, amely anélkül, hogy a jogsérelmek részleteztetnének, azt tartalmazná, hogy az utolsó időben elkövetett jogtalanságokért a kormányt felmenti a felelősség alól, és utólag törvényesíti a történeteket. – A házszabályokról azt tartja Andrassy, hogy az ellenzék nagyobb nehézségek nélkül elfogadhatná a kormány által kontemplált revíziót, amelyet már a koalíció is magáévá tett. Meg kellene állapodni azután abban, hogy a paktum létrejötte után Lukács és Tisza lemondanak állásukról.³⁶

Tisza azt hiszi, hogy a házszabályok és a felmentvény dolgában nincs áthidalhatatlan úr közte és Andrassy között. Elvi akadály van azonban abban a követelésben, hogy a többség lemondjon arról a jogáról, hogy az legyen a miniszterelnök, akit ő akar. Ez elvi kérdés és ebben nem lehet alkudozni. Ha Andrassyval a választójog tárgyában meg is lehetne egyeznie, e miatt nem jöhet létre a megegyezés. [...]

Tisza azt tartja, hogy arról egyáltalában szó sem lehet, hogy a kormány lemondjon. Ő maga hajlandó volna rá, hogy megígérje lemondását, de ennek sem volna szabad a paktumban szerepelnie. Ennél tovább azonban semmi körülmények között nem mehet.

Andrassy azt mondta, látja, hogy Tiszával hiába folytat tárgyalást. Ismerve felfogását, ezt különben már előre is tudta. Kénytelen azonban arra figyelmeztetni, hogy tönkreteszi az országot és éppen ő, aki Andrassyval is konzervatívabb, makaesszágából belekergeti a nemzetet a radikálisok karjai közé. Tisza azt felelte, hogy ettől nem fél.

³⁶ Ekkor Lukács miniszterelnök, Tisza pedig a képviselőház elnöke volt.

MIKLÓS SZALAI

POLITICAL DIARY OF COUNT GYULA ANDRÁSSY JR.
(DETAILS, 1907–1913)

This article contains some selected, interesting details of the political diary of Count Gyula Andrassy Jr. (1860–1929), the son of the great Foreign Minister of the Austro–Hungarian Monarchy, one of the most important statesmen of the country about the turn of the century, and the great opponent of count István Tisza. Andrassy was not a successful politician, perhaps because of his reserved, sensitive, aristocratic personality, nevertheless he had a great prestige in the Hungarian political elite, both because of his family and wealth, and of his great personal knowledge, and reasoning power. During his whole political career he was a convinced adherent of the Compromise of 1867, but he wanted to maintain the system by strictly parliamentary, non-violent methods, and by clever compromises and concessions to its opponents. The text was written between 1907–1917, but most of it was lost during the short-lived Hungarian Soviet Republic in 1919. The rest of the diary also went through many vicissitudes after the World War II. Now we have two–partly parallel–texts, one of them had been brought to England shortly before World War II, and then got into the library of the London Slavic Institute, the second is a selected copy, written in Budapest in the fifties.

The diaries deal with two distinct periods. The first of them was the so-called Coalition period (1906–1910), during which the country was governed by a heterogeneous alliance of various political forces, which were united only by the hatred against the violent methods of the former Prime Minister, Count István Tisza. The Coalition was dominated by the Independence Party, which in principle wanted to transform the system of dualism system into a system of personal union, but didn't dare to try to realise this program, and by the party of Andrassy, the so-called Constitutional Party, which wanted to maintain the dualism, but rejected Tisza's political means, and demanded some minor national concessions to the Hungarian national sentiment, especially in the organisation and language of the common army. They came into power in 1906 (after a long and tortuous constitutional conflict) at the price of a secret pact with the old Emperor. On the one hand, they renounced their national military reform program, on the other they assumed an obligation to implement the universal suffrage. (Francis Joseph wanted this both because the promise of the universal suffrage was a mean of his political manoeuvres during the constitutional conflict, turning with it the strengthening Social-Democratic workers' movement against the coalition, and because the first Austrian elections held on the basis of universal suffrage brought results favourable for the dynasty's policy.)

The Coalition secretly hoped that they would be able in some way to avoid the keeping of the pact. They hoped, that they would be wrest somehow some national concessions from the King, and to implement some half-hearted electoral reform, without really universal suffrage. (The coalition leaders mostly had a conservative standpoint in this question, because they were afraid of both the influences of the non-Hungarian nationalities of the country, and that of the socialist workers' movement. But beyond this, the Constitutional Party and Andrassy—who was anyway a staunch opponent of the universal suffrage from abstract reasons—were afraid of the

Magyar peasant masses too, who mostly were impregnated with nationalists, anti-dualist sentiments.)

In these negotiations a key role devolved on to Andrásy. He was that politician of the Coalition, in whom the old king trusted best, both because of his firm loyalty to the Compromise, and because of the memory of his father. But his negotiating efforts were a failure.

The first group of the texts deals with the question of constitutional guarantees, a favourite idea of Andrásy. These were such laws, with the aid of which he wanted to prevent in the future the possibility of governing the country by extra-parliamentary means (as it had been the case during the constitutional conflict). After long negotiations both by the king and by Archduke Francis Ferdinand, the heir of the throne, Andrásy managed to achieve their enactment.

The second group deals with the problems of the electoral reform. Andrásy found a rather peculiar method to avoid the implementing of the universal suffrage. The law designed by him was that of a universal suffrage, but at the same time it would have instituted a plural vote. The votes of the wealthier and more educated classes would have counterbalanced the influence of the poor masses. The reform plan would have instituted a system, which in Hungary unusual and it satisfied neither the king, nor the adherents of the conservatism, neither of the progressivism. Although the king ultimately accepted Andrásy's plan, he had to renounce its parliamentary discussions both because of the opposition from every side and because of other political tensions.

The third group reads about the final crisis of the coalition, which began about the beginning of 1909. This crisis broke out because of the militant wing of the Independence Party, led by Gyula Justh, wanted to implement at least the demand of the establishment of an independent Hungarian National Bank at all price. Francis Joseph accepted neither this demand, nor the compromise plan devised by Francis Kossuth, the rather mild leader of the Independence Party. In this confused political situation Andrásy didn't support the program of the separate Hungarian bank, because he held it harmful to the economic interests of the country. He also rejected by now his electoral reform plan (partly because his stance in the question of the bank turned against him the majority of the Independence Party, and he couldn't hope a normal parliamentary discussion). He saw the way out from the crisis in the implementation of some of his national military reform demands. But the old king, the leading military circles of the Dual Monarchy, and Archduke Francis Ferdinand refused even the most moderate concessions in military questions, and at the end of the crisis the Coalition must leave its place without the implementation of any reform or achievement either in the field of nationalist aspirations or in the question of suffrage. This brought a great loss of prestige for the Coalition and for Andrásy too, who dissolved his party.

The second part of the material read about the period between 1910–1913. After the fall of the coalition Count István Tisza's (who, during the coalition period retired into political passivity) new party, the so-called Party of National Labour came to power, with the program of uncompromising maintaining of the prevailing system of Dualism, and the concentrating of national energies to the important tasks of modernisation, instead of the sterile struggle with the king and Austria over the details of the legal relations of the two halves of the empire. At the beginning of this era, Andrásy, who also admitted the necessity of the fall of the coalition, supported Tisza's

program, although he didn't join the party. But when in 1911, because of a new law about the strengthening of the common army, the parliamentary opposition led by Gyula Justh began a violent parliamentary struggle, Andrassy took upon itself the role of the mediator again. After his attempts hadn't brought result, and Tisza—in June 1912—ousted by violent means the opposition from the parliament—Andrassy joined openly again to the opposition. But by now the Independence Party under the leadership of Justh had accepted the program of the universal suffrage, and made an alliance with the Social Democrats, and Andrassy was a staunch opponent of democratic suffrage even now. Thus Andrassy—although he attempted to reorganize his party too, and to win as much politicians both from the moderate part of the Independence Party and from the moderates of the governing party—couldn't become again the leader of the opposition camp. His role in this period was much less important, than during the Coalition Era.